

JENI ACTERIAN ÎN ÎNCERCAREA DE A SCRIE DESPRE MOARTE

TITUS LATES

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române

Jenny Acterian in the attempt to write about death. Jenny Acterian (1916–1958) graduated from the Faculty of Philosophy and Letters in Bucharest in 1940. Nae Ionescu was her favorite teacher. She was a passionate reader and was captivated by authors such as Baudelaire, Proust, Pascal, Kierkegaard, Shestov, Unamuno. Acterian also sensed similarities in thinking with her colleague and friend Emil Cioran. At the same time, she developed a passion for algebra and mathematical logic.

In this article I follow her interest in the issue of death, as it appears in her intimate diary, that she kept from adolescence to maturity, when she would break up with philosophy. Reading this diary, published posthumously under the title *Jurnalul unei fete greu de mulțumit* (Diary of a hard-to-please girl), we find that, prone to meditation and loneliness, she continually sought an explanation for the fear of death. She discovered the role of faith without being able to share it because of excessive lucidity. Terrified by the specter of war, the loss of her brother and the failure of her career, she associated her thoughts of death with paradox and absurdity. She investigated with a lot of logical rigor and emotional involvement the relationship between death and suffering, death and immortality, the hypotheses of post-mortem life and the identity between death and nothingness. Faced with a love drama, she realized that the real tragedy is only around death and various decompositions. Learning that love also dies, she came to the conclusion that death is the only certainty, “perfect and flawless”. In the face of this evidence, her *essay on death* remained a project. She didn’t write it, but she lived it.

Keywords: death; lucidity; suffering; immortality; post-mortem life; nothingness

I. ADOLESCENȚA

După cum singură își amintea, Jeni Acterian (1916–1958) a crezut în moarte încă de la 14–15 ani¹. Frica de moarte transpare în jurnalul ei intim la vârsta de

¹ „Cred în moarte de la paisprezece-cincisprezece ani.” 18.11.1941, în: Jeni Acterian, *Jurnalul unei fete greu de mulțumit*, ediție integrală, ediție îngrijită, traduceri din franceză și engleză, prefață și note de S. Skultéty, București, Humanitas, 2017, p. 515. Voi lua în continuare ca reper această ediție, notând ziua însemnărilor și (între paranteze) pagina. O mare parte din jurnal a fost scris în limba franceză; faptul este consemnat în această ediție, fiind redată (cu câteva excepții) doar traducerea. Ediția princeps – Jeni Acterian, *Jurnalul unei ființe greu de mulțumit 1932–1949*, text ales și note biografice de Arșavir Acterian, ediție îngrijită, traducere, note bibliografice și postfață de Doina Uricariu, București, Humanitas, 1991 (apărută într-o ediție nouă revăzută cu titlul *Jurnalul unei fete greu de mulțumit*, în 2007) – a suferit multe intervenții în textul original – stilizări, adăugiri și eliminări. Mă voi referi la această ediție doar în câteva cazuri în care am găsit fragmente semnificative pentru interpretarea de față, care lipsesc în prima ediție menționată.

17 ani, de când s-au păstrat primele file. Primul caiet îl arsesse „într-un moment de luciditate”². De această dată, la începutul anului 1933, își începe caietul sub auspiciile jurnalului Katherinei Mansfield (1888–1923), despre care notează că este prima carte pe care și-a cumpărat-o³. E impresionată de minunea de „simplitate și naturalețe”⁴ din acest jurnal și o vreme a avut și ea intenția de a scrie literatură – un roman – fapt probabil divulgat celor apropiați care așteptau să fie „o Katherine Mansfield”⁵, după cum s-a exprimat la un moment dat Barbu Brezianu (1909–2008), unul dintre prietenii fratelui său Arșavir Acterian (1907–1997). Arșavir ținea și el un jurnal, pe care chiar i l-a dat să-l citească înainte de a-l publica⁶. Ocazional a scris jurnal și fratele mai mare, Haig Acterian (1904–1943)⁷. La fel și colegii și prietenii lor, Eugen Ionescu (1909–1994)⁸ și Mircea Eliade (1907–1987)⁹, care au devenit și prietenii Jeniei Acterian. Cu un an înainte apăruse, sub forma unui jurnal imaginar, *Fragmente dintr-un caiet găsit* de Mihail Sebastian (1907–1945)¹⁰. Era vremea jurnalelor. Tema morții era și ea prezentă, în epocă și la mulți dintre cei amintiți, ca un leitmotiv. Arșavir avea un caiet special „despre moarte” pe care voia să-l publice, dar nu înainte de a citi „integral” pe Kierkegaard, Nietzsche, Pascal, Șestov¹¹. Haig după ce simte și află decesul unui vecin (la Roma) mărturisește că „întâia amintire din viață este tot o întâlnire cu moartea”¹². Eugen Ionescu e chinuit până târziu de anxietăți, angoase și frica de moarte; Arșavir le redescoperă exprimate cu „putere extremă de expresie” în *Journal en miettes*¹³. Preocupările lui Mircea Eliade pentru

² *Ibidem*, p. 25.

³ „Am cumpărat *Jurnalul* Katherinei Mansfield. Prima carte pe care o cumpăr.” 9.02.1933 (26). Apăruse recent: Katherine Mansfield, *Journal*, traduit par Marthe Duproix, introduction de John Middleton Murry, Paris, Librairie Stock, 1932. Jurnalul scriitoarei neo-zeelandeze a fost publicat întâia dată, în limba engleză, postum, în anul 1927.

⁴ 11.02.1933 (26).

⁵ 29.04.1933 (37).

⁶ După 26.12.1934 (122). E vorba despre *Jurnalul unui om leneș*, prezentat la Fundația pentru Literatură și Artă „Carol II”, odată cu manuscrisele lui Emil Cioran (*Pe culmile disperării*) și Constantin Noica (*Mathesis sau bucuriile simple*), în 1934. Ultimele două au fost premiate și tipărite. Fragmente din *Jurnal* au apărut în presa vremii. O ediție revăzută și completată a apărut în: Arșavir Acterian, *Jurnal 1929–1945/1958–1990*, cuvinte de întâmpinare de Bedros Horasangian și Florin Faifer, București, Humanitas, 2008, pp. 27–131.

⁷ Un fragment din anii 1934–1935 a apărut în: Haig Acterian, *Cealaltă parte a vieții noastre*, ediție îngrijită de Arșavir Acterian, studiu introductiv de Florin Faifer, Iași, Institutul European, 1994, pp. 123–139.

⁸ Eugen și Arșavir își citeau reciproc din jurnal: vezi A. Acterian, *op. cit.*, pp. 75, 106.

⁹ *Jurnalul* scris în această perioadă a fost pierdut, dar au fost recuperate două romane autobiografice *Romanul unui adolescent miop* (1924) și *Gaudeamus* (1928).

¹⁰ Mihail Sebastian, *Fragmente dintr-un caiet găsit*, cu un portret inedit de Mac Constantinescu, București, Colecția „Cartea cu semne”, 1932. Jurnalul lui din anii 1935–1944 a devenit o celebră operă postumă.

¹¹ A. Acterian, *op. cit.*, p. 116.

¹² H. Acterian, *op. cit.*, pp. 130, 131.

¹³ Eugène Ionesco, *Journal en miettes*, Paris, Mercure de France, 1967. A. Acterian, *op. cit.*, pp. 172, 173.

a scrie o carte despre mitologia morții pot fi urmărite azi într-un volum compact, sub titlul *Arta de a muri*¹⁴.

În primele pagini de jurnal, Jeni Acterian notează stările legate de teama de moarte și sentimentele care o însoțesc: tremurul, spaima, suferința fizică, egoismul, uitarea. În fața morții, declară inutilitatea filosofării.

„Cât mi-e de frică, Dumnezeule! Da, mi-e teamă, mi-e teamă de moarte. Vreau să trăiesc! Sunt încă atât de tânără! Am o spaimă fără margini. Întregul meu «eu» tresare la ideea de a muri. Tremur literalmente. Totdeauna m-am temut de suferința fizică.

Cât de egoist e omul când e vorba să moară! Numai ca tu să trăiești – accepti să moară chiar și cele mai scumpe persoane. E inutil să filosofezi, copilă! Dinaintea morții, uiți totul, iar spaima e aceeași pentru toți.”¹⁵

Și totuși are un gând precoce de a fi studentă în litere și filosofie¹⁶.

Spune că filosofarea vine abia după ce acest fior, care însoțește frica de moarte, a trecut; după ce îți recapeți echilibrul și începi să gândești. Jeni Acterian crede că au avut acest fior chiar și cei care declară că n-au frică de moarte. Crede în universalitatea acestei trăiri, care de cele mai multe ori nu durează decât un moment. Descrie frica de moarte ca pe un fior care apare și dispare fulgerător.

„Mă gândesc că toată lumea care stă să cugete la moarte, toți cei care declară că nu le e teamă de ea, care tot întorc de pe o parte pe alta mereu aceluiași subiect, toți fără excepție, au simțit – sunt sigură – măcar o dată-n viață fiorul ce vine și trece atât de grabnic și care alcătuiește spaima de moarte. Sunt sigură că toți au simțit asta. E ca un junghi direct în inimă, o încheștare cumplită, atât de cumplită, că simți nevoia stringentă să tragi adânc aer în piept. E ca atunci când nu mai capeți deloc aer. Totul ține doar o clipă: foarte, foarte repede îți reiei firul gândului, al reflecției.”¹⁷

Încă înainte de a ajunge la facultate descoperă tema morții deopotrivă în filosofie și în literatură, o problematizează și începe să se îndrepte spre abordări cât mai exacte. O interesează și problema existenței lui Dumnezeu, strâns legată de perspectiva asupra morții și nemuririi.

Citind câteva pagini din *Etica* lui Spinoza, opinează că demonstrațiile lui pentru a dovedi existența lui Dumnezeu nu au niciun sens, deși raționamentul lui e foarte clar.

¹⁴ Mircea Eliade, *Arta de a muri*, ediție îngrijită, selecție de texte și note de Magda Ursache și Petru Ursache, prefață de Petru Ursache, Iași, Editura Moldova, 1993; ediția a 3-a, adăugită și îmbunătățită, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2006.

¹⁵ 16.08.1933 (58, 59).

¹⁶ „Vreau cu orice preț ca, în toamna anului viitor (dacă n-o să se-ntâmpale nimic catastrofal), să fiu studentă la Litere și Filosofie la Universitatea din București.” 11.09.1933 (61).

¹⁷ 30.10.1933 (72).

„[...] demonstrațiile sale nu valorează nimic, căci cel care înainte de a citi nu crede în cele demonstrate de Spinoza n-o să-nceapă desigur să creadă după ce citește. Asta nu convinge deloc. Dă greș din capul locului, cum se spune. Raționamentul e foarte bine construit, dar totul pe un fond care, dacă nu crezi, devine totul inutil și nu dovedește nimic. Vrând bunăoară să demonstreze existența lui Dumnezeu, spune: «Dacă tăgăduiți acest lucru, imaginați-vă, dacă puteți, că Dumnezeu nu există. În acest caz, esența sa nu acoperă existența. Acest lucru e însă absurd. Deci Dumnezeu există necesarmente». Raționamentul e foarte limpede pentru cel care crede în Dumnezeu. Pentru cel care nu crede însă ori pentru cel care, ca mine, vine cu ideea să-l critice pe Spinoza – și pentru asta, face de parcă n-ar crede –, totul devine, dimpotrivă, cu desăvârșire neclar. Căci el spune: «În acest caz esența sa nu acoperă existența». Dar acest lucru e absurd. De ce e absurd? ar zice ateul. Căci, dacă e ateu înseamnă că el nu crede că esența lui Dumnezeu acoperă existența. Atunci, mă-ntreb: și demonstrația lui Spinoza unde dă? Căci, convins și sigur cum este, e cu totul inutil să demonstreze existența lui Dumnezeu celui care crede în ea, iar cel care nu crede în ea nu va crede mai mult nici după ce va fi citit despre ea. Socotesc că întreaga sa teoremă nu valorează nimic. Și totul este *eiusdem farinae*.”¹⁸

Notează un citat din romanul lui Aldous Huxley *Cercle vicioux* care ilustrează dificultatea de a-l gândi pe „Dumnezeu ca adevăr”.

„«Dieu en tant que sentiment d'une tiède présence dans le cœur, Dieu comme une joie, Dieu comme des larmes dans les yeux, Dieu comme élan de force ou de pensée c'est bien. Mais Dieu comme vérité, Dieu comme $2 + 2 = 4$ – ce n'est pas si clair.» /«Dumnezeu ca sentiment al unei prezențe călduțe în inimă, Dumnezeu ca bucurie, Dumnezeu ca lacrimi în ochi, Dumnezeu ca elan de forță sau de gândire – merge. Dar Dumnezeu ca adevăr, Dumnezeu ca $2 + 2 = 4$ – nu mai e chiar atât de limpede.»”¹⁹

Deși multe dintre experiențele ei o fac să spună că *orice filosofie e stupidă*, consideră că Dumnezeu e singurul lucru care nu e stupid. Asta în ciuda faptului că „ironia sorții” ne face să nu îl cunoaștem.

„Un singur lucru nu e stupid: Dumnezeu. Iar pe Dumnezeu nu-l cunoaștem. Iată ironia sorții. Un singur lucru nu e stupid iar pe acesta nu-l cunoaștem.”²⁰

¹⁸ 21.09.1934 (101, 102).

¹⁹ După 4.10.1934 (104). Citat din: Aldous Huxley, *Cercle vicioux*, traduit de l'anglais par René Legrand, introduction de Jean Fayard, Paris, Éditions du Siècle, 1932. J.A. a mai citit de același autor, în ediții franceze, *Contrepoint* și *Le meilleur des mondes*.

²⁰ 12.05.1935 (137, 138).

Moartea i se pare un lucru la fel de serios, greu de cunoscut, ireductibil din punct de vedere *algebric*. Jeni Acterian, pasionată de algebră²¹, face un exercițiu în acest sens:

„Dacă, întâmplător, s-ar face un calcul algebric cu «eu» – «eu» – [Nu sunt veselă, nu sunt tristă. Nu sunt bolnavă, nu sunt sănătoasă, nu sunt bună, nu sunt rea, nu sunt slabă, nu sunt grasă, nu sunt frumoasă, nu sunt urâtă. Nu sunt proastă, nu sunt inteligentă, nu sunt puțin cultivată, nu sunt prea cultivată] – , ei bine, atunci făcând reducția termenilor asemenea, ar rămâne 0. Îmi amintesc însă că primul și ultimul termen n-au nimic comun. Tot ce poate fi mai just. Nașterea mea și moartea mea: pentru ele nu există termeni asemenea.»²²

Lectura din *À la recherche du temps perdu* de Marcel Proust îi oferă o soluție pentru resemnarea în fața morții și pentru posibilitatea de a se gândi fără spaimă la moarte.

„«Et c'est en somme une façon comme une autre de résoudre le problème de l'existence, qu'approcher suffisamment les choses et les personnes qui nous ont paru de loin belles et mystérieuses, pour nous rendre compte qu'elles sont sans mystère et sans beauté; c'est une des hygiènes entre lesquelles on peut opter, une hygiène qui n'est peut-être pas très recommandable, mais elle nous donne un certain calme pour passer la vie et aussi – comme elle permet de ne rien regretter, en nous persuadant que nous *avons atteint le meilleur n'était pas grand-chose* – pour nous résigner à la mort.» /«Iar ca să-ți aduci suficient de aproape lucruri și persoane care, de departe, ți-au părut frumoase și pline de mister, pentru a-ți da seama că ele sunt lipsite și de mister, și de frumusețe este, de fapt, un mod ca oricare altul de a rezolva problema existenței, una dintre formele de igienă între care poți opta, igienă care poate că nu e foarte recomandabilă, însă ne conferă o anume stare de liniște ca să ne ducem viața și, de asemenea – cum ea îngăduie să nu regretăm nimic, convingându-ne că *am atins punctul culminant al binelui și că nu e mare lucru de capul lui* –, să ne resemnăm în fața morții.»²³

„«Et comme on comprend que la souffrance est la meilleure chose que l'on puisse rencontrer dans la vie, on pense sans effroi, presque comme à une délivrance, à la mort.» /«Și cum înțelegem că suferința este cel mai bun lucru pe care îl poți întâlni în viață, ne gândim fără spaimă, ba chiar aproape ca la o eliberare, la moarte.»²⁴

Astfel de contraste îi alimentează îndoiala asupra propriilor gânduri. Iar în *îndoială* găsește o primă posibilă explicație pentru frica de moarte.

²¹ Vezi: 25.07.1935 (145).

²² 15.06.1934 (89).

²³ 21.01.1934 (80). Citat din *A l'ombre des jeunes filles en fleurs* III, p. 251.

²⁴ 4.10.1934 (108). Citat din *À la recherches du temps perdu* (vol. 6, p. 68).

„De ce suferi într-atât când ești singură în mijlocul atâtor oameni? Sunt sigură că așa voi fi mereu: singură. Nu avem a ne teme de moarte. Este poate, o eliberare.”²⁵

Rămâne însă în continuare nedumerită de faptul că nu vedea „sensul” fricii de moarte și *de ce suferi în momentele în care vezi clar*. Comentând despre acestea pe marginea unei strofe din *Les Fleurs du mal*, „care respiră a moarte”, cu Eugen Ionescu, remarcă „superficialitatea” acestuia sau teama de a nu se angaja într-o discuție prea „serioasă”, în timp ce ea însăși și-a dat seama că oricum discuția nu ar fi dus la nimic.

„Eugen a venit chiar când scriam. [...] A făcut niște versuri trăsnite, fără cap și fără coadă. Mi le-a recitat, apoi mi-a citit din *Les Fleurs du mal*. Citește bine. Mai rar acest lucru. Și le simte, ceea ce e și mai rar. După una din cele mai frumoase strofe, despre moarte, îl întreb: «De ce oare, în clipele în care vezi limpede, suferi?» «Pentru că ți-e frică de moarte.» «Dar chiar: de ce să-ți fie frică? N-are sens, din moment ce vezi limpede viața și moartea deopotrivă. Una cu inutilitatea ei și amândouă cu misterul lor. Mai cu seamă viața, cu inutilitatea fiecărui gest, a fiecărei acțiuni, de orice fel. De ce suferim când ne dăm seama de asta? Ar trebui, dimpotrivă, să fim netulburați, calmi...» «Pentru că înainte de moartea deplină, există o mulțime de alte morți. Pe care le vedem pierind: moartea speranței etc. etc. Atunci, suferim. E metafizica mea. Valabilă, probabil, doar pentru mine.»²⁶

A spus toate acestea firesc, cu o voce sprintenă, răsfoind cartea. M-a impresionat mai ales modul său de a rezuma ideea și frazele vagi, din care mi-am dat seama că n-are dispoziție să pornească o discuție. Poate din lene? De altminteri, nici eu n-aveam chef. În ce mă privește, știam că asta nu duce nicăieri. Stai și-o-nvârți pe toate părțile, fără nici un rezultat. Ce rezultat?”²⁷

Cu puțin timp în urmă, Jeni Acterian citise volumul *Nu*²⁸ în care a descoperit, cu surprindere, „filonul tragic”²⁹. Acum, Eugen făcea „niște versuri trăsnite”³⁰. Curând va afla că scrie „o carte senzațională despre Hugo”³¹.

²⁵ 13.06.1935 (142). Imaginea morții ca o eliberare apare și în jurnalul fratelui său, Arșavir: „Când viața cu răul ei, apasă din cale-afară de greu un suflet, împovărându-l peste puterile lui de rezistență, moartea apare pe drept cuvânt ca o eliberare, ca o ușurare.” (A. Acterian, *op. cit.*, p. 54).

²⁶ J.A. va întâlni aceeași „filosofie” la Jean Giradoux, în *Combat avec l'ange*, p. 181: „Il était même curieux de voir comment toutes ces petites morts successives vous entraînaient, vous préparaient à la mort.” / „Era chiar curios să vezi cum toate aceste mici morți succesive te antrenau, te pregăteau pentru moarte.” 14.10.1935 (165).

²⁷ 16.08.1935 (152).

²⁸ Eugen Ionescu, *Nu*, București, Editura Vremea, 1934.

²⁹ 1.06.1934 (86).

³⁰ Publicase și un volumaș cu astfel de versuri: Eugen Ionescu, *Elegii pentru ființe mici*, București, Editura „cercul anelelor române”, 1931.

³¹ 6.12.1935 (171). A publicat fragmente din această încercare epică cu titlul „Hugoliada. Viața grotescă și tragică a lui Victor Hugo”, în *Bilete de papagal*.

Despre cărțile lui Baudelaire și Proust, Jeni Acterian scria că reprezintă o bună parte a eului său interior:

„*Les Fleurs du mal*. Îmi plac foarte mult; rezonază, în mare parte, organic cu eul meu interior. E o carte pe care o iubesc, căci evocă o parte a instinctelor mele, a primitivismului meu, așa cum îmi place *À la recherche du temps perdu*, care constituie cealaltă jumătate a mea, la fel de profundă și tăinuită. E neîndoielnic că sunt două opere legate de mine prin relații de temperament, pe care nu le admir exterior și rece, cum admir alte opere frumoase: le simt și mă regăsesc în ele.”³²

Înrudit cu Baudelaire, Edgar Allan Poe era un alt poet îndrăgit. Trei strofe din *Annabel Lee* – prima, a patra și a cincea – pe care le transcrie în caiet, în limba originală, o făceau să spună că le-a iubit cum nu a iubit niciodată poezia³³. Respirau și ele „a moarte”.

O altă carte din care citește cu plăcere în această perioadă este *Pensées* de Pascal, în care a descoperit „lucruri formidabile” care au entuziasmat-o³⁴. A notat din ea un paragraf despre orgoliu, o trăsătură de caracter pe care și-o asumă și pe care o va face responsabilă, printre altele, de necredința ei în Dumnezeu.

„«L'orgueil contre-pèse toutes nos misères. Car, ou il les cache, ou, s'il les découvre, il se glorifie de les connaître.» / «Orgoliul este contraponderea nenorocirilor noastre. Căci ori ascunde nenorocirile, ori, dacă le dezvăluie, se mândrește că le cunoaște.»”³⁵

Printre multele cărți citite au fost și cele ale lui Mircea Eliade: *Maitreyi*, *Lumina ce se stinge*, *Șantier*. Era impresionată de fecunditatea lui, deși romanele nu i s-au părut extraordinare³⁶. Pe unul dintre ele, într-o dedicație, acesta o numește „lectoare pasionată și lucidă”³⁷. Remarca era corectă, deși Jeni Acterian comentează că

³² 13.06.1935 (142).

³³ 24.11.1934 (118).

³⁴ 17.01.1935 (126). J.A. își propusese să o cumpere în 17.05.1933 și a primit-o în dar în 27.06.1933; deci ar putea fi vorba de ediția: Pascal, *Pensées*, Paris, Ernest Flammarion, Éditeur, 1932, din colecția „Les meilleurs auteurs classiques”.

³⁵ 1.08.1933 (54). La p. 106 se dă o altă traducere: „Orgoliul ne echilibrează toate slăbiciunile. Căci ori le ascunde, ori, dacă le dezvăluie, se fâlește că le înțelege”.

³⁶ „E nemaipomenit ce e în stare să producă acesta. În 1935, e deja a treia carte – și suntem în mai. Fără a mai pune la socoteală toate articolele în diferite reviste, conferințele, cursurile la facultate etc. etc. Nu e, fără îndoială, extraordinar, dar nici nu e mai rău ca alții. Găsesc mereu fraze cu adevărat bune, care scuză restul. În medie, trei rânduri la o sută. E destul de rezonabil, când te gândești la miile de pagini stupide care se publică.” 16.05.1935 (138). Cu aproape un an în urmă, citind *Lumina ce se stinge*, scria: „Nu mă entuziasmează deloc băiatul ăsta. Foarte simpatic și inteligent om, dar cărțile sale sunt destul de stupide” 25.06.1934 (95).

³⁷ Luciditatea a fost o însușire care a fost atribuită multora din această generație cu înclinații spre meditație și filosofie. Deopotrivă lui Mircea Eliade, Eugen Ionescu și, vom vedea mai târziu, lui Emil Cioran.

nu putea să știe cât era ea de *lucidă*, deoarece nu a discutat niciodată cu el ca să-și dea seama de asta³⁸. Trecuse ceva timp de când ea însăși scria în jurnal: „Sufăr, și sufăr că sunt prea lucidă”³⁹. În astfel de momente de luciditate și suferință, era capabilă să vadă „întreaga dimensiune a inutilității”, realitatea se acoperea cu un „văl de irealitate”, și astfel, adesea, „moartea” nu era departe.

„Uneori, pentru o clipă, o străfulgerare de înțelegere îmi străbate mintea. O mare lumină în creierul meu, apoi, din nou, întuneric. Aceste clipe însă sunt suficiente ca să văd întreaga dimensiune a inutilității. Asta se petrece uneori atât de brusc, dar și atât de limpede, încât rămân ca încremenită de uimire. În mod sincer, în astfel de momente nu reușesc să înțeleg de ce trăiesc. Nu pot să pricep. Asta mă lasă năucită. După care urmează suferința. Nu știu cum să explic. Această suferință e altceva. E ca și cum n-aș avea destul aer ca să respir. Sufăr. Sufăr. Imposibil de oprit. Găsesc totul, totul atât de stupid. Cu neputință să mă-mpiedic să gândesc în felul ăsta. Înveți, muncești, inventezi mașini, scrii cărți, faci filosofie și apoi atâtea și atâtea lucruri. La ce bun, de ce toate astea? Și-apoi, în sfârșit, în ce mă privește, eu de ce scriu asta?”⁴⁰

Senzația de sufocare sau obsesia „înecării” prezentă în această descriere ca și în cea în care vorbea despre frica de moarte o va remarca și la unul dintre bunii ei prieteni, Emil Botta (1911–1977) – îl va numi la un moment dat „fratele Emil”⁴¹ –, când va citi *Întunecatul April*⁴².

La oralul de la bacalaureat a vorbit „despre problema morții în poezia lui Baudelaire”⁴³.

Și dacă ar fi ajuns la vârsta amintirilor probabil ar fi putut spune la unison cu fratele său Arșavir:

„Moartea pentru mine, odinioară – în adolescența mea – era un motiv de speculație, totodată motiv de neliniște, de tulburare lăuntrică. Era *mai mult* [s. m.] o problemă insolubilă pe care îmi propuneam s-o dezleg.”⁴⁴

³⁸ 26.12.1934 (121).

³⁹ 5.05.1933 (39).

⁴⁰ 30.09.1933 (66).

⁴¹ 28.07.1941 (510).

⁴² Emil Botta, *Întunecatul April*, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1935. Vezi însemnarea din 10.01.1939 (416).

⁴³ 2.09.1935 (156). Am adoptat interpretarea din ediția princeps: 2.09.1935 (110). Aflăm că citea Baudelaire din ediția Valery: Charles Baudelaire, *Les Fleurs de mal*, texte de la deuxième édition publié avec une introduction de Paul Valéry, et décoré de vingt dessins de Baudelaire, Paris, Payot, 1926.

⁴⁴ A. Acterian, *op. cit.*, p. 135. Fratele său își amintea asta chiar în anul în care ea a murit.

II. LA FACULTATE

După bacalaureat, Jeni Acterian avea intenția să se înscrie la Filosofie și Matematici. Matematicile însă necesitau taxe extrem de mari și s-a înscris doar la Filosofie⁴⁵, în toamna anului 1935. Curând după admitere își dă seama de diferența abordării problemei morții în literatură și în filosofie. Citind un fragment din Samuel Butler sesizează că asocierea morții – cuvântului „moarte” – cu o serie de alte cuvinte – „viață”, „iluzie” – poate da ceva frumos, care sună paradoxal, din punct de vedere literar, fapt căutat și păstrat de unii scriitori, care însă nu au alt scop decât de a liniști spiritele care sunt cu adevărat preocupate de aceste „chestiuni captivante și de nerezolvat”. În fond, crede ea, „incapacitatea de a rezolva acest gen de probleme – viață, moarte – formează însăși caracteristica organismului nostru psihofizic”.

„Samuel Butler: «If life is an illusion, then so is death? The greatest of all illusion. If life must not be taken too seriously – then so neither must death»⁴⁶.

But life is not an illusion, ar fi absurd s-o cred. De asemenea, modul în care o extrage el din această frază – *If life must not be taken too seriously* – pe cealaltă. Căci, în sfârșit, putem foarte bine și cu mare ușurință să credem că viața nu trebuie luată în serios – dar de aici nu decurge că nici moartea nu trebuie luată în serios. Ce legături există între aceste două noțiuni? Nici una din câte știu. Cum putem atunci ieși din asemenea aberații? Părerea mea este că Samuel Butler era la fel de convins ca și mine de nedreptatea frazei, dar că a lăsat-o pentru că dădea foarte bine. Într-adevăr, e foarte frumoasă, nu? El pune laolaltă cuvinte teribile, excitante: *life, death, illusion* și apoi toate acestea au ceva paradoxal, și deodată, când citești, ești deconcertat o clipă și ai impresia că ai citit Dumnezeu știe ce găselniță pentru a liniști spiritele preocupate de aceste chestiuni captivante și de nerezolvat: viață, moarte. Să vedem doar cine le va rezolva. Incapacitatea de a rezolva acest gen de probleme formează caracteristica însăși a organismului nostru psihofizic.”⁴⁷

Aprofundând tema morții, descoperă imposibilitatea de a-și închipui că *ea* va muri. Constată că acest lucru e valabil pentru mulți alții; atât doar că pentru ea pare a fi o preocupare constantă a întregii ființe, fiindu-i „absolut imposibil” să-și închipuie asta „în chip absolut” în timp ce alții, precum prietenul ei Eugen Ionescu, o pot expedia exclamativ.

⁴⁵ 5.10.1935 (164).

⁴⁶ Fragmentul provine din *The Note-Books*, din secțiunea despre moarte („Death”). Probabil preluat din: *Further extracts from Note-Books of Samuel Butler*, chosen and edited by A.T. Bartholomew, London, Jonathan Cape, 1934.

⁴⁷ 24.10.1935 (167, 168).

„Remarcați că nu găsesc nimic ieșit din comun în faptul că toată lumea moare. Toată lumea urmează să moară și toată lumea *poate* muri. Asta pricep. Dar că *eu* voi muri, *eu, eu*: e cu neputință să-mi închipui așa ceva. Și totuși e singurul lucru sigur pe care-l știm. Iar asta e așa nu doar în cazul meu. Nu trebuie să te duci departe. Eugen când spune: «Mor, moor, mooor. Emposibel», zice același lucru. Și nu doar el, mai sunt atâția.»⁴⁸

Din nou simte că „nu e nimic *de făcut* cu filosofia”⁴⁹, dar aproape zilnic citește în Biblioteca Fundației Universitare „Carol I” – *Ainsi parlait Zarathustra* de Nietzsche⁵⁰, *Ulysses* de Joyce⁵¹, *Descartes* de Paul Landormy⁵², *Banchetul* lui Sören Kierkegaard⁵³, *Aurora filosofiei grecești* de John Burnet⁵⁴ –, unde îi întâlnește adesea pe Emil Cioran (1911–1995), Emil Botta, Mircea Berindei (1914–2000)⁵⁵, Mircea Nicolau (1914–2011)⁵⁶. Se împrietenește cu Alice Botez (1914–1985)⁵⁷. Audiază, cu interes, cursul de logică ținut de Nae Ionescu și conferințele acestuia, cursurile ținute de Mircea Eliade și de Mircea Florian.

Trăiește în spirit filosofic: totul o miră.

„Trăiesc viața în viață, îmi trăiesc viața. Ce caut eu să trăiesc aici? Ar fi de aflat. N-am ideal, n-am ambiții. Nimic n-ar putea să mi se întâmple care să mă poată surprinde, pentru că totul mă surprinde.”⁵⁸

⁴⁸ 11.03.1936 (182).

⁴⁹ 12.04.1936 (183).

⁵⁰ Frédéric Nietzsche, *Ainsi parlait Zarathustra. Une livre pour tous et pour personne*, traduit par Henri Albert, Paris, Société du Mercure du France, 1898. În anul 1935 se afla la a 71-a ediție (soixante-onzième édition).

⁵¹ Probabil într-o ediție apărută la Paris: James Joyce, *Ulysses*, Paris, Shakespeare and Company, 1922. În 1930 era la a 11-a ediție. În 1929 a apărut și o ediție în limba franceză: Idem, *Ulysse*, traduit de l'anglais par August Morel, assisté par Stuart Gilbert, traduction entièrement revue par Valéry Larbaud avec collaboration de l'auteur, Paris, La Maison des Amis des Livres, 1929. Lectura se va prelungi în timp; vezi însemnarea din 21.10.1938 (373).

⁵² Paul Landormy, *Descartes*, Paris, Librairie Paul Delaplane, 1902.

⁵³ Sören Kierkegaard, *Le banquet (In vino veritas)*, traduit du danois par P.-H. Tisseau, Paris, Librairie Félix Alcan, 1933.

⁵⁴ John Burnet, *L'aurore de la philosophie grecque*, édition française par Aug. Reymond, Paris, Payot, 1919.

⁵⁵ A absolvit Facultatea de Drept (1934) și apoi Facultatea de Litere și Filosofie (1937). De curând a apărut un volum cu portrete și amintiri: Mircea Berindei, *Paravanul venețian*, cuvânt înainte și îngrijirea ediției de S. Scultéty, București, Humanitas, 2004.

⁵⁶ S-a înrolat și a activat în mișcarea legionară. Vezi: Gabriel Stănescu, *Curajul de a sfida moartea. Convorbiri cu Mircea Nicolau*, București, Criterion Publishing, 2007, p. 103.

⁵⁷ Alice Botez era studentă la aceeași facultate, cu trei ani mai mare. A publicat un articol despre „Structură” în *Izvoare de filosofie. Culegere de studii și texte*, îngrijită de Const. Floru, Const. Noica și Mircea Vulcănescu, București, „Bucovina” I.E. Torouțiu, 1942, pp. 222–233. Va sprijini editarea postumă a cursurilor lui Nae Ionescu. Mai târziu, a scris literatură. Postum i-a apărut un jurnal: Alice Botez, *Cartea realităților fantastice*, ediție îngrijită de Fabian Anton, București, Editura Curtea Veche, 2001.

⁵⁸ 3.05.1936 (186).

Își însușește un mod socratic de a gândi, spunând „Nu pot să vreau să mor. Cum să vrei ceva despre care nu știi ce este?” și totuși, teama de moarte persistă.

„Asta-i viața! Asta se numește viață. Da, trăiesc! Ce vreau, de fapt? Nu vreau să trăiesc. Dacă asta-i viața, nu vreau așa ceva. Atunci ce? Să mor? Nu, nu vreau să mor. Nu pot să vreau să mor. Cum să vrei ceva despre care nu știi ce este!? Mi-e groază de viață. Mi-e teamă de moarte.”⁵⁹

La sfârșitul primului an universitar, recitind pe Proust își dă seama că s-a schimbat: s-a obișnuit cu stilul sobru al filosofilor⁶⁰. În vacanță, plecată din București, citește din *Jurnalul* lui Jules Renard și (nu prea serios) din *Critica rațiunii pure* (o ediție în limba franceză: *La critique de la raison pure*).

După examenele susținute în octombrie (psihologie experimentală, introducere în filosofie, logică) participă la cursul de deschidere al lui Nicolae Bagdasar, propunându-și ca în noul an să lucreze mai serios. În acest an universitar urmărește, fără prea mare interes, cursul de metafizică a lui Nae Ionescu⁶¹. Pregătește o primă lucrare de seminar, despre Kant, dar susținerea ei va fi amânată (în martie 1937) din cauza atentatului de la Iași împotriva rectorului Tudor Bratu⁶², care va determina închiderea universităților câteva zile. Anul universitar este tulburat și de scandalul provocat de apariția unui comunicat de presă oficial care îl acuza pe Mircea Eliade că este autorul unor scrieri cu caracter pornografic. La Fundație citește din *Fizica și Metafizica* lui Aristotel și *Fragmente de Istoria Filosofiei* de Schopenhauer. Ascultă multă muzică.

Își citește caietele și o bate gândul să le ardă:

„Mâine voi continua să citesc caietele. Știu că aș vrea să le ard, dar – nu știu de ce – nu prea pot. Știu că nu pot încă. Am să ard însă, într-o bună zi, totul.”⁶³

Își amintește că de când se știe, știe că îi era frică de moarte:

⁵⁹ 16.06.1936 (197).

⁶⁰ 5.07.1936 (198).

⁶¹ Vezi: 8.02.1937 (233), 20.02.1937 (234). Totuși va fi profesorul care a impresionat-o cel mai mult în facultate și de la care va spune că a învățat cel mai mult.

⁶² Atentatul a avut loc după ce acesta s-a opus desfășurării Congresului studenților legionari ce urma să aibă loc în 3–5 aprilie.

⁶³ 23.04.1937 (245). În perioada când scrie asta se mută cu familia din str. Căpitan Preoteșcu nr. 22 în Piața Confederației Balcanice, azi Piața Dorobanți, nr. 3. (După nota lui A. Acterian, din ediția princeps, p. 162). Intenția va reveni: „Mă gândeam zilele trecute că, deși ideea asta mi se pare acum absurdă și atât de imposibilă, încât o găsesc ridicolă, totuși este cert că voi muri într-o zi – și atunci ce se va întâmpla cu caietele astea? Gândindu-mă că ar putea să fie citite de mai mulți sau poate chiar publicate, m-am repezit să le ard imediat. Mi-am dat însă seama că mi-e tot atât de intolerabil să le ard pe cât îmi este să le arăt cuiva. Cum însă nu este nici o posibilitate să mor curând, mai am timp să le decid soarta.” 12.12.1937 (283).

„...de când mă știu gândindu-mă știu că mi-e frică de moarte. Asta așa a fost dintotdeauna. De altfel, asta se poate vedea din însemnările astea...”⁶⁴

La începutul lui iunie 1937, când își vizita *Prietenă*⁶⁵ bolnavă și-a dat seama de ce îi era frică de moarte: pentru că nu credea în Dumnezeu. Când și-a dat seama de asta, „a fost o lovitură destul de violentă”. I-a fost frică să gândească mai departe și a încercat *să nu mai gândească*. Abia peste câteva zile a consemnat evenimentul în caiet.

„Dacă mor, cu atât mai bine. În definitiv, care ne e scopul? Să murim. Toate astea le admiteam, dar... numai în *principiu*. De fapt, nu puteam să admit, pentru că *mi-era frică de moarte*. [...] În *principiu*, voiam să mor, dar *de fapt* mi-era frică de moarte. Și de ce mi-era frică de moarte? Pentru că nu credeam cu adevărat în Dumnezeu. Asta era.”⁶⁶

Și-a dat seama că zicea că este creștină și crede în Dumnezeu; mai mult, credea [în ceea ce zicea], dar nu *simțea* asta, deci *de fapt* nu credea în Dumnezeu. Și-a dat seama că totul la ea „nu era o chestiune de «religie», ci o chestiune de «filosofie»”. Ajungea astfel la distincția pe care o făcea Cioran într-un articol pe care îl citise în ziarul *Vremea*: „Una este a crede și alta a avea *voința* de a crede. În primul caz trăiești fericit în Dumnezeu, în al doilea te *gândești* la el”⁶⁷.

„Ziceam că sunt creștină și cred în Dumnezeu. Ziceam și credeam asta. Dar nu *simțeam* asta. Deci, de fapt nu credeam în Dumnezeu. Ziceam cu foarte multă dreptate că nu se poate să nu existe Dumnezeu. Că e absurd să nu crezi în Dumnezeu. Îi disprețuiam pe atei ca pe niște bieți neghiobi ce sunt. Dar toate astea – numai cu *mintea*. Or, pe cale rațională nu se ajunge la Dumnezeu. Eu știam că trebuie să existe Dumnezeu, că nu se poate să nu existe, că e absurd să crezi că nu există. Dar nu simțeam nimic. De fapt deci, ajunseseam să spun că eu cred în Dumnezeu, pentru că vedeam clar că posibilitatea contrară (adică ateismul) este absurdă. Procedam prin eliminare, cu atât mai ușor cu cât credința în Dumnezeu îmi dezlega mai toate celelalte mistere. Totul, la mine, nu era deci o chestiune de «religie», ci de «filosofie». Adoptam cel mai plauzibil sistem de filosofie.”⁶⁸

Singurul lucru cert rămâne tot moartea căci, „în definitiv, care ne e scopul? Să murim”. Sau după cum spunea după câteva zile:

⁶⁴ 10.06.1937 (250).

⁶⁵ Alice Botez îi devenise prietenă (cu majusculă), cea pe care o aștepta încă din adolescență. Vezi însemnarea din 5.12.1934 (119).

⁶⁶ 15.06.1937 (251, 252).

⁶⁷ 16.06.1937 (252). Emil Cioran, „Nae Ionescu și drama lucidității”, în *Vremea*, an X, nr. 490, 6 iunie 1934, p. 4.

⁶⁸ 15.06.1937 (250, 251).

„Singura consolație în toată farsa asta tristă și monotonă care se cheamă viață este că, în definitiv, *este sigur* că, într-o bună zi, voi muri.

Vezi, Doamne, dacă n-aș fi sigură de asta nu mai știu ce-ar fi cu mine.

Faptul că uneori mi-e frică de moarte (faptul chiar că de cele mai multe ori mi-e frică de moarte) nu înseamnă, în privința asta, nimic. Dacă în momentul cel mai acut de teroare în fața morții aș afla că nu voi muri niciodată, chiar atunci, asta n-ar însemna ușurare, ci disperare. Căci, în definitiv (ce să ne mai ascundem după degete) ce ne mai rămâne în afară de moarte? Nimic. Dacă n-am fi siguri nici de ea...⁶⁹

După o vacanță petrecută la Balcic, întoarsă la București se crede lucidă tocmai pentru că are mereu în fața ochilor: moartea.

„Am prea prezent înaintea ochilor mei: moartea. *Asta este*, într-un cuvânt. Luciditatea asta [...]”⁷⁰

Întoarsă la lectură, citește aproape un întreg volum al lui Waldemar Deonna pentru arheologie⁷¹. Comentează și analizează logic un fragment despre „condițiile existenței noastre” din *Eyeless in Gaza* de Aldous Huxley, din care reiese îndoiala ei asupra axiomei că „nu există altă posibilitate decât existența terestră”.

„«Séparation, diversité – conditions de notre existence. Conditions auxquelles est subordonnée pour nous la possession de la vie et de la conscience, la connaissance du bien et du mal, et la faculté de choisir entre eux, la reconnaissance de la vérité, l’expérience de la beauté. Mais la séparation est un mal. Le mal est donc la condition de la vie, la condition de la conscience, de la connaissance du bien et du beau. /Ce qu’il faut, ce que les hommes en viennent finalement à exiger d’eux-mêmes, c’est la réalisation de l’union entre des êtres qui ne seraient rien s’ils n’étaient pas séparés; c’est l’actualisation de la bonté par des créatures qui, si elles n’étaient pas mauvaises, n’existeraient pas. Impossibilité, – mais elle n’en est pas moins exigée.»⁷² /«Separare, diversitate – condiții ale existenței noastre. Condiții cărora le e subordonată, pentru noi, posesiunea vieții și conștiinței, cunoașterea binelui și a răului și facultatea de a alege între ele, recunoașterea adevărului, experiența frumuseții. Separarea e însă un rău. Răul este, așadar, condiția vieții, condiția conștiinței, a cunoașterii binelui și a răului. Ceea ce trebuie, ceea ce oamenii ajung finalmente să-și ceară lor înșiși este realizarea unirii dintre ființe, care n-ar fi *nimic* dacă n-ar fi separate: e actualizarea binelui de către creaturi care, de n-ar fi rele *n-ar exista*. Imposibilitate, însă nu e mai puțin cerută ca necesară» ...

⁶⁹ 27.06.1937 (255).

⁷⁰ 22.08.1937 (262).

⁷¹ Waldemar Deonna, *L’archéologie son domaine, son but*, Paris, Ernest Flammarion, Éditeur, 1922.

⁷² Aldous Huxley, *La paix des profondeurs (Eyeless in Gaza)*, traduit de l’anglais par Jules Castier, vol. II, Paris, Librairie Plon, 1937, p. 277.

Toate bune. Dar de ce e atât de sigur că n-ar fi nimic dacă n-ar fi separate? N-ar fi oameni, da. Atâta poate spune cu certitudine (o anumită certitudine). Dar cum poți pune axioma (cum o pune Huxley la baza întregii argumentări) că nu există altă posibilitate decât existența terestră? Cam necreștin. Ceea ce e curios e că, mai sus, spune «recunoașterea adevărului». Ceea ce înseamnă că admite o precunoaștere. Ca să fie corect ar fi... «[a] unirii dintre ființe, care n-ar fi aici dacă n-ar fi separate»... și... «creaturi care, de n-ar fi rele, n-ar exista ca atare».⁷³

Lectura din *Lettres à un jeune poète* de Rilke⁷⁴ îi provoacă o rară și amară bucurie, găsind că sunt și alții învăluiți în atmosfera „iremediabilei singurătăți în fața vieții și a morții”. Îi amintește de scrierile și vorbele lui Nae Ionescu.

„Am avut o bucurie cum am avut rar citind ceva. Bucurie ca asta n-am avut de altfel până acum decât citind cele câteva articole ale lui Nae Ionescu și ascultându-l uneori; de câteva ori. Văd că-i pun mereu împreună. Nu știu precis de ce. Au amândoi aceeași gravă și calmă tristețe. Aceeași «resemnare», cum îi spun eu. Și-ți lasă aceeași impresie de iremediabilă singurătate în fața vieții și a morții. E o grozav de amară bucurie să găsești că sunt și alții decât tine învăluiți în atmosfera asta.»⁷⁵

Și, cu cât e mai lucidă și mai trează, i se pare imposibil să mai rețină ceva, din cauza curgerii implacabile a timpului; simte neputința ei față de sine însăși, în fața a tot ce face și o înconjoară, și își dă seama că viața seamănă cu un vis.

„Suntem fărăme din nu știu ce materie pasivă și asistăm neputincioși la ceea ce se-întâmplă cu noi. Cu cât ești mai lucid și mai treaz, cu atât îți dai seama că viața seamănă cu un vis.»⁷⁶

Uneori dorește ca din acest „vis tern și fără sens” să se trezească la viață. Așteaptă însă momentul cu teama ca el să nu coincidă cu cel al morții. Așa că din nou se înfiripă frica de moarte. Spune că și-ar fi dorit să se „trezească” la viață, în viață.

„De altfel, în general, toată viața asta pe care o trăiesc are ceva de vis. De vis tern și fără sens. Mă gândesc uneori că poate mă voi trezi într-o bună zi din el, mă trezesc și răsufli eliberată, răsufli într-o adevărată realitate... Numai că mi-e cam frică să nu coincidă asta cu momentul morții mele. Eu aș vrea să mă «trezesc» în viață... Mi-e frică de moarte.»⁷⁷

⁷³ 9.10.1937 (269).

⁷⁴ Rainer-Maria Rilke, *Lettres a un jeune poète*, traduite de l'allemand par Bernard Gasset et Rainer Biemel, Paris, Bernard Grasset, 1937.

⁷⁵ 19.10.1937 (270). „Suntem singurătate”, spune Rilke: (273).

⁷⁶ 11.12.1937 (281).

⁷⁷ 15.11.1937 (277).

Plecând de la această *senzație*, își închipuie moartea ca putând fi „o trezire într-o altă ordine”. E o bună soluție deoarece, dacă ar fi așa, asta ar explica multe, precum „senzația aceea de mirare, de a nu-ți putea crede ochilor că realmente trăiești”.

„Nu știu cum mi-a fulgerat deodată prin minte că poate asta e moartea. O trezire într-o altă ordine. Căci, de fapt, așa stau lucrurile. În somn elementele sunt aceleași ca și în viață. (Numai că sunt învăluite de aburul acela). Diferența este că e cu totul altă ordine. O ordine care, atunci când o trăim, ni se pare firească și afară de care nu concepem alta. Îndată ce ne trezim, ea piere. Ne trezim aci, în ordinea asta a vieții și, dacă ne amintim de cealaltă, a visului, o găsim absurdă și fără sens. Într-atât ni se pare de fără legătură, încât o găsim ridicolă și uităm că, *atunci când eram în ea, totul era firesc, cu legături*, iar noi *trăiam în ea*.

Dacă asta este moartea – trezirea în altă ordine –, asta ar explica multe. Faptul că am în unele clipe atât de acut senzația aceea că visez. Că totul este prea absurd ca să poată fi real. Senzația aceea de mirare, de a nu-ți putea crede ochilor că realmente trăiești.”⁷⁸

Gândindu-se că orice-ai face tot la moarte ajungi⁷⁹ și întrebându-se „de ce o fi cerând Dumnezeu de la noi oamenii iubire, credință?”⁸⁰, găsește tot mai mult, cu mirare și *regret*, afinități de „structură” cu prietenul ei Emil Cioran⁸¹.

Își regăsește gândurile și în *Les révélations de la mort* de Lev Șestov, din care transcrie câteva rânduri:

„«Personne ne sait si la vie n'est pas la mort n'est pas la vie. Depuis les temps les plus reculés, les hommes les plus sages vivent dans cette ignorance énigmatique; seuls les hommes ordinaires savent bien ce que c'est que la vie, ce que c'est que la mort.» /«Nimeni nu știe dacă viața nu e moarte și dacă moartea nu e viață. Din timpurile cele mai îndepărtate, înțelepții trăiesc în

⁷⁸ 19.11.1937 (278).

⁷⁹ 20.11.1937 (279).

⁸⁰ „Mă întreb: de ce o fi cerând Dumnezeu de la noi, oamenii, iubire, credință? Ce nevoie are Dumnezeu să ne lase să ne zbatem între îndoieli, să ne ducem toată lupta asta în contra necredinței, să alergăm așa, cu dinții strânși, cu încăpățănare?” 27.11.1937 (279).

⁸¹ „Când îl citesc pe Emil Cioran sau mă gândesc la el, am întotdeauna un fel de mirare-regret. *Mirare* că, în linie generală, simte identic cu mine. Are aceeași «structură», așa zice. Și *regret* pentru că am impresia – nu știu de ce – că asta mă bagatelizează. Ideea că cineva «seamănă» cu mine îmi displace teribil. Asta-i orgoliu, probabil.” 14.12.1937 (283). Mai târziu, când descoperă că e identică cu W.N.P. Barbellion – după ce a citit din *The journal of a disappointed man* (probabil în ediția franceză: *Journal d'un homme déçu*, traduction française de Jean Duren, introduction de H.G. Wells, Paris, Payot, 1930) –, va spune: „În general, de câte ori descopăr un om identic mie mă covârșește o imensă disperare. Nu pot înțelege acest fenomen care-mi face impresia că e o dovadă a nimicniciei umane. Acel sentiment l-am avut de câte ori m-am întâlnit cu astfel de sosii. Așa cu Emil C., așa cu Baudelaire, așa cu etc. etc. etc... Scârbă.” 11.12.1938 (400). De curând avem și o versiune românească a cărții: W.N.P. Barbellion, *Jurnalul unui om dezamăgit*, traducere din engleză și note de Anca Bărbulescu, prefață de Mircea Vasilescu, București, Humanitas, 2008.

această ignoranță enigmatică; singuri oamenii obișnuiți știu bine ce e viața, ce e moartea.»⁸²

E tristă, pe Dumnezeu îl simte departe⁸³, nu-l înțelege și își dă seama că suferința ei nu duce la Dumnezeu, deși credea altfel pe vremuri.

„Ziceam pe vremuri că tocmai suferința mă va duce la Dumnezeu. Suferința..., da, desigur. Aveam dreptate, în teorie. Suferința duce la Dumnezeu. Dar nu suferința *mea*. Suferința unei Sfinte Tereze de Lisieux, a unui Sfânt Francisc și orice suferință în genul acestora. Adică suferință țesută din umilință, din sacrificiu, din resemnare. Suferința asta duce la Dumnezeu. A mea? A mea e tocmai pe dos. E țesută din orgoliu, din lene și din tot felul de incapacități. Incapacitate de a mă resemna, de a crede fără a cerceta, de a mă sacrifica, de a îndura fără revoltă, de a trăi. Umilința? N-am putut niciodată înțelege de ce cere Dumnezeu umilință. Și probabil tocmai asta mi-e păcatul”.

Despre „teoria” amintită scria odinioară:

„Utilitarism. În definitiv, noi ce facem? Scopul creștin al vieții: «Suferință pentru purificare spre mântuire». Zicem, dar facem tot posibilul să evităm suferința. Dar – chiar de am reuși să ne dăm această așa-zisă linie ideală în viață – de ce am face-o? Cu un scop utilitarist: mântuirea, adică fericirea. Dacă am ști că n-o vom avea cu prețul acesta, nici nu ne-am gândi să ne propunem acea linie în viață. Proba este că, dat fiind că de ne îndoim, în fond, de siguranța mântuirii și a tuturor lucrurilor ăstora, nu ne ținem, în viață, de linia pe care o decretăm rațional ideală. Dacă am fi *siguri* că, suferind, vom fi mântuiți, deci fericiți într-o viață viitoare, am alerga după suferință. Deci, în fond, chiar cei mai dezinteresați dintre noi, chiar cei cu direcții pe care le numim ideale etc. etc..., suntem, în fond, tot atât de interesați ca și ceilalți. Totul e o vastă păcăleală.»⁸⁴

În ce-l privește pe Dumnezeu, își amintește de ce spunea Emil Cioran, într-o scrisoare⁸⁵:

⁸² Léon Chestov, *Les révélations de la mort. Dostoïevsky – Tolstoï*, préface et traduction de Boris de Schloezer, avec un portrait de l'auteur d'après le dessin de M. Sorine, Paris, Librairie Plon, 1923, p. 3. Am găsit fragmentul doar în ediția princeps, de unde am preluat traducerea: 13.01.1938. (194,195).

⁸³ „Trebuie să fii, Doamne, atât de departe și de exterior nouă – altfel cum ai putea suporta povara atâtor tristeți?” 4.01.1938 (289).

⁸⁴ 8.10.1936 (213). Zicea același lucru despre viața trăită între oameni: „Viața asta pe care o trăiesc între oameni (părinți, frați, prieteni, cunoscuți) e o mare păcăleală.” 19.08.1938 (343).

⁸⁵ În 1937, Emil Cioran a plecat Franța cu bursă acordată de Institutul Francez din București. Bursa se va prelungi până în 1944, dar după o scurtă întoarcere în România la sfârșitul anului 1940 și începutul anului 1941, se va stabili definitiv la Paris. I-a trimis numeroase scrisori lui J.A. Multe dintre ele vor fi consemnate în *Jurnal*. Pentru corespondența dintre cei doi, vezi și: Jeni Acterian, *Corespondență: „fiecare rând e o infernală suferință”*, ediție îngrijită de Fabian Anton, București, Editura Vreamea, 2019, pp. 25–37.

„Spunea Emil în scrisoare că singurătatea i se pare un bun atât de mare încât nu-l admiră pe Dumnezeu decât până la creație. «De-atunci încoace – zicea – Absolutul a devenit *sociabil*; nu însă cu *noi*».”

Din spiritul acestor vorbe, ea însăși terorizată de singurătate⁸⁶ trage o concluzie care lasă deschisă interogația asupra voinței divine.

„Asta-i tragedia noastră: nu numai că suntem singuri, dar nici măcar nu ne place sociabilitatea, nu ne place nici măcar când e vorba să fim sociabili cu Dumnezeu. Åsta ne e paradoxul. Țipăm durere în singurătate și totuși n-am vrea (decât foarte rareori) să ne topim în Dumnezeu. Adevărul e că avem atâta orgoliu, încât preferăm Infernul – dar singuri – decât Paradisul în Dumnezeu. Nu ne putem anihila. De altfel dacă Dumnezeu cere asta (și așa se spune) este absurd. De ce ne-a făcut, dacă singurul lucru pe care-l cere de la noi este să dispărem?”⁸⁷

În atare condiții nu-i rămânea decât să se gândească la posibilitatea unei morți liniștite „pe nesimțite” așa cum o credea în copilărie; atât doar că acum în anii maturității nu putea să nu se gândească la toate perioadele care o preced: la boală, la bătrânețe, la descompunerea fizică.

„Azi de două ori aș fi vrut să fiu moartă. Nu să mor, ci să fiu moartă. Aș fi vrut să fi terminat cu toate, și asta fără preliminariile obișnuite. Să sar așa, din viața asta, cu aerul ei atât de normal, dintr-o clipă cu nimic mai deosebită de toate clipele prin care se trece, o clipă de viață, cu familiara ei normalitate, să sar, zic, deodată dincolo. Să nu mai fiu la un moment dat în ea tot atât de «pe nesimțite» cum eram în momentul dinainte în ea. De fapt, nu mi-e teamă de moarte, mi-e teamă tot de vulgaritate când spun că mi-e frică de moarte. Mi-e teamă de perioada aceea care va preceda. De boală. De descompunerea aceea fizică pe care o voi trăi în toate etapele ei. De murdăria care acompaniază de obicei venirea morții. Aș vrea să mor așa cum credeam, când eram mică de tot că se poate muri. Să mă întind pe canapea, să-mi încrucșez mâinile pe piept și când închid ochii să fiu moartă.”⁸⁸

Cam în același timp, Cioran îi mărturisește într-o altă scrisoare că are senzația ciudată că a devenit „specialist în problema morții”. Jeni Acterian, fără a se crede „specialistă”, o considera, încă, doar o „dulce” obsesie⁸⁹. Era perioada în care,

⁸⁶ Vezi 23.04.1936 (127, 128): „Sunt un biet lucru, atât de singuratic, dintotdeauna și pentru totdeauna singuratic”.

⁸⁷ 4.04.1938 (304).

⁸⁸ 6.02.1938 (295).

⁸⁹ „Emil, după un capitol din *Pe culmile disperării*, pune următoarea paranteză: «(Rândurile scrise azi, 8 aprilie 1933, când împlinesc 22 de ani. Am o senzație ciudată când mă gândesc că am devenit la această vârstă specialist în problema morții)/ Eu încă n-am împlinit 22 de ani, dar problema morții e și pentru mine o «dulce» obsesie, fără să fiu specialistă, poate doar diletantă în materie până într-o bună zi, când va trebui și eu să știu tot ce n-a știut nici un om – oricât de specialist – până acum.” 8.05.1938 (310). Cea de-a doua parte a fragmentului am preluat-o din ediția princeps: (204).

întoarsă asupra ei înșeși, căuta „cu o dureroasă împietrire” să prindă *mirarea ei în fața faptului că simțea cu siguranță că este*⁹⁰.

„Mă uitam la mine, mă vedeam și, din toate aceste date atât de familiare mie – corpul meu, mintea mea –, [re]ieșea siguranța nu că eu sunt eu, ci că eu *sunt*. Și totuși, în același timp, această existență a mea mi se părea atât de imposibil să fie, era atât de exclus ca eu să fiu, încât mă năpădisese o imensă mirare în fața miracolului acela care făcea ca eu să simt cu siguranță că sunt, să am atât de precis și de familiar impresia că sunt.

Atunci, toate erau destul de vagi și eram departe de a sta să judec pe puncte de logică. Cert e însă că – după cum, de obicei, tot ceea ce simțim și gândim despre noi gândim și simțim clădind pe de-la-sine-înțeleasa premisă că «suntem» – în momentul acela, tot ce gândeam era clădit pe premisa că «nu sunt», ce mi se părea tot atât de de-la-sine-înțeleasă.”⁹¹

Cu capul la rece, „ghiduş logică” emitea un raționament în care era implicat și „cel mai peremptoriu argument pentru nemurire”:

„Sau sunt – și atunci nu se poate să nu fiu vreodată (cel mai peremptoriu argument pentru nemurire mi s-a părut totdeauna faptul că, îndată ce sunt – și nu-mi imaginam să existe cineva care să susțină altfel –, nu se poate să încetez vreodată de a mai fi) – sau nu sunt (și asta mi se pare acum tot atât de posibil); dar, în cazul ăsta, ce-i cu aparența?”⁹².

Citind din *Triumful morții* de Gabriele d’Annunzio, se identifica cu George Aurispa, pe care, „în linie generală”, *il posedă moartea* și numai în unele clipe *tentația vieții*⁹³.

La Facultate audiază cursurile lui Charles Druhuet, Constantin Rădulescu-Motru, P.P. Negulescu, Mircea Florian. Pregătește două lucrări, „Scepticismul antic” (la Negulescu), pentru care citește din *Les sceptiques grecs* de Victor Brochard⁹⁴, și „Probabilismul lui Carneade și Sextus Empiricus” (la Florian). Continuă să „dibuie” sensul noțiunilor *Metafizicii* lui Aristotel, în timp ce o învăluie „senzația de zădărnicié”⁹⁵. La o înghețată, vorbește cu colegul său Octavian Nistor despre „moartea continuă a fiecărui moment”⁹⁶.

⁹⁰ „întoarsă cu un penibil efort asupra mea însămi, căutam, cu o dureroasă împietrire, să prind *mirarea mea în fața faptului că simțeam cu siguranță că sunt*.” 10.05.1938 (311).

⁹¹ 10.05.1938 (311, 312).

⁹² 10.05.1938 (312).

⁹³ „Citesc *Le Triomphe de la Mort* și-i o surpriză teribilă. Ceea ce-mi place mult în cartea asta este faptul că pe George Aurispa, în linie generală, *il posedă moartea* și numai în unele clipe *tentația vieții*.” 23.06.1938 (323, 324). Recent apăruse o nouă ediție a traducerii în limba franceză: Gabriele D’Annunzio, *Triomphe de la mort*, traduit de l’italien par G. Hérelle, 83 édition, Paris, Calmann Lévy, Éditeurs, 1937. (Prima ediție a traducerii a fost în 1896.)

⁹⁴ Victor Brochard, *Les sceptiques grecs*, deuxième édition, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1932.

⁹⁵ 29.01.1938 (294).

⁹⁶ 16.05.1938 (315).

Caută certitudini⁹⁷; asta în condițiile în care constata (după citirea unui roman polițist de Edgar Wallace) că raționamentul „perfect logic” „nu înseamnă nimic” (după cum ar spune, crede ea, și profesorul Nae Ionescu).

„Nu poți să pretinzi de la cel mai perfect aeroplan din lume, sub pretext că zboară, să-ți scoată ouă de vrabie. Cum ai putea să pretinzi de la un raționament, sub pretext că e perfect logic, să mai și însemne ceva?”⁹⁸

Comentând „cogito”-ul lui Descartes ajunge la „dovada ontologică a existenței lui Dumnezeu”.

„«Cogito»-ul lui Descartes. El spune: «Gândesc, deci exist». Își deduce, așadar, existența din faptul că gândește. Asta nu pare, în mod vădit, decât superficial concludent. Căci, dacă se poate spune: «Gândesc, deci sunt lucrul pe care-l gândesc», nu poți sări și spune: «Gândesc, deci exist». E un cu totul alt plan al lucrurilor. Această existență depășește întru totul sfera și conținutul lui «gândesc», deci n-o poți deduce din asta.

Când spune «cogito», el este în domeniul aparenței, al cotidianului, ar putea spune, la fel de bine, «mănânc» sau «măgar», «scaun» etc. Când spune «ergo sum», intră în domeniul absolutului. Căci, când D[escartes] spune «cogito, ergo sum», el nu vrea să spună «ergo sum» un lucru care gândește, care mănâncă, care...etc. sau *acest* lucru care mănâncă etc. El vrea să spună că, în mod absolut și definitiv, «exist». Acest «cogito, ergo sum» echivalează, așadar, cu «asinus, ergo sum» sau cu orice altă afirmație, de unde discrepanța dintre prima și cea de-a doua parte a propoziției. E același lucru cu a deduce absolutul din relativ. Asta poate fi echivalent cu dovada ontologică a existenței lui Dumnezeu”⁹⁹.

Relația ei cu Dumnezeu o găsește similară cu cea a lui Spinoza așa cum e prezentată de Miguel de Unamuno în *Le sentiment tragique de la vie*.

„«Et pourtant, ce pauvre juif portugais, exilé dans les brumes hollandaises, ne put jamais arriver à croire en sa propre immortalité personnelle, et toute sa philosophie ne fut qu’une tentative de consolation qu’il forgea à cause de ce manque de foi. Comme à d’autres leur fait mal la main, ou le pied, ou le cœur, ou la tête, à Spinoza Dieu lui faisait mal.»¹⁰⁰ /«Și totuși acest biet evreu portughez (Spinoza), exilat în negurile olandeze, nu poate ajunge niciodată să

⁹⁷ „Adevărul e că-mi trebuie o certitudine.” 15.06.1938 (320); „O certitudine de orice fel: pozitivă sau negativă, dar o certitudine. În nesiguranța în care sunt, nu pot găsi nici una. Astfel fiind, continui, ca să zicem așa, să trăiesc.” 23.07.1938 (333).

⁹⁸ 8.06.1938 (320).

⁹⁹ 2.07.1938 (325, 326).

¹⁰⁰ Fragment din: Miguel de Unamuno, *Le sentiment tragique de la vie*, traduit de l’espagnol de Marcel Faure-Beaulieu, neuvième édition, Paris, Gallimard, 1937, p. 10. Prima ediție a aceleiași traduceri a apărut în 1917.

creadă în propria-i nemurire personală și întreaga sa filosofie a fost doar o încercare de consolare pe care și-a făurit-o din pricina acestei lipse de credință. Așa cum pe unii îi supără mâna sau piciorul sau inima, sau capul, lui Spinoza îi făcea rău Dumnezeu.»¹⁰¹

În continuare, Unamuno vrea să „vadă în «omul Spinoza» un disperat, un nenorocit de om obsedat de moarte și de nemurirea lui”, ceea ce Jeni Acterian nu mai poate înțelege căci Unamuno „se bazează tocmai pe textele în care Spinoza spune contrariul”. Tot fără motiv, Unamuno spunea că Spinoza nu simțea ceea ce scria.

„«lisez son Ethique, en la prenant pour ce qu'elle est, un poème élégiaque désespéré, et dites-moi si l'on n'y entend pas, sous les propositions si sobres et en apparence si sereines, exposées *more geometrico*, l'écho lugubre des psaumes prophétiques. Ce n'est pas là la philosophie de la résignation, mais du désespoir.» /«Citiți-i *Etica* sa, luând-o drept ce este, un poem elegiac disperat și spuneți-mi dacă nu se aude în el, sub propozițiile atât de sobre în aparență atât de senin expuse, *more geometrico*, ecoul lugubru al psalmilor profetici. Asta nu e filosofie a resemnării, ci a disperării». Ca și când n-ar fi suficienți disperați pe toate cărările ca să stau să-l mai scot disperat și pe unul ce pare să nu fie – căci, în definitiv, de ce să-l suspectez eu pe Spinoza? Ce motiv ar fi putut avea omul, dacă era disperat, să forțeze să pară contrariul?

Mai departe: «Et quand il écrivait que l'homme libre pense à tout sauf à la mort, et que sa sagesse consiste à méditer non de la mort, mais de la vie même – *homo liber de nulla re minus quam de morte cogitat et ejus sapientia non mortis, sed vitae meditatio est (Ethice, part IV, prop. LXVII)* – quand il écrivait cela, il se sentait esclave comme nous sentons tous esclaves, il pensait à la mort, et il écrivait pour se délivrer de cette pensée, en vain. Pas plus qu'en écrivant la proposition XLII de la V-e partie, que 'le bonheur n'est pas la récompense de la vertu, mais la vertu elle-même', il ne sentait, on peut en être sûr, ce qu'il écrivait.»¹⁰² /«Iar când scria că omul liber gândește la toate afară de moarte și că înțelepciunea sa constă în a medita nu la moarte, ci la viața însăși – când scria asta, se simțea sclav, așa cum ne simțim sclavi cu toții, se gândea la moarte și scria ca să se elibereze de acest gând, în zadar. El nu simțea, putem fi siguri, ceea ce scria nici când afirma, în capitolul al XLII-lea al părții a V-a că «fericirea nu este răsplata virtuții, ci virtutea însăși.»¹⁰³

Aceste păreri Jeni Acterian le comentează cu umor, deși după cum mărturisea într-o însemnare: „e foarte greu să fii vesel și să pari normal când fierbi interior de moarte”¹⁰⁴.

¹⁰¹ 3.07.1938 (326)

¹⁰² Miguel de Unamuno, *op. cit.*, p. 25.

¹⁰³ 4.07.1938 (327).

¹⁰⁴ 31.12.1936 (226).

„Păi în felul ăsta putem foarte ușor să facem dintr-un Kant un Baudelaire, din August Comte un Pascal și dintr-o turlă de biserică, o potcoavă de cal. Că tocmai de-aia e potcoavă de cal pentru că pare să fie turlă de biserică. Nu? În definitiv, dacă spune el că Spinoza, în momentul în care scria că omul trebuie să mediteze asupra vieții era obsedat de moarte – de ce să nu spunem că era obsedat de coada pisicii vecinei din colț sau de Dumnezeu știe ce altceva? N-ar fi mai simplu să fi fost omul pur și simplu obsedat de ce spunea? Că, slavă Domnului, era suficient de complicat pentru el și ce încerca să spună. Nu s-ar fi apucat el s-o facă dacă avea altele în pielea lui.”

Până la urmă Jeni Acterian e cucerită de stilul lui Unamuno spunând că e cea mai bună carte pe care a citit-o. Gândurile lui i se par familiare, atât doar că descoperite aici i se par de o excepțională valoare, pe când întâlnite în ea le considera locuri comune.

„De fapt când stau și mă gândesc mai bine, lucrurile pe care le spune Unamuno le am în mine de atât de mult și le trăiesc aproape tot timpul, încât îmi sunt tot atât de familiare pe cât îmi sunt mâinile mele.”¹⁰⁵

Forma duplicitară de a gândi lucrurile o găsește și la ea.

„Când spun că nu vreau să mor, asta nu înseamnă că vreau să trăiesc aici, pe pământ. Ferească Dumnezeu! Vorba aia, nu vreau nici să mor, nici să trăiesc. Ar fi ilariant, dacă n-ar fi atât de iremediabil de trist.”¹⁰⁶

Transcrie un fragment din *Apologia lui Socrate* care îi exprimă propriile gânduri despre moarte și frica de moarte.

„«Qu'est-ce en effet, juges, que craindre la mort, sinon s'attribuer un savoir qu'on n'a point? N'est-ce pas s'imaginer que l'on sait ce qu'on ignore? Car, enfin, personne ne sait ce qu'est la mort, ni si elle n'est par hasard pour l'homme le plus grand des biens. Et, pourtant, on la craint, comme si l'on savait qu'elle est le plus grand des maux. Comment ne serait-ce pas là cette ignorance vraiment répréhensible, qui consiste à croire que l'on sait ce qu'on ne sait pas?»¹⁰⁷ /«Căci să te temi de moarte, cetățeni, nu este nimic altceva decât să-ți închipui că ești înțelept fără să fii; înseamnă să crezi că știi ceea ce nu știi. Căci nimeni nu știe ce este moartea, nici dacă nu e cumva cel mai mare bine pentru un om, dar toți se tem de ea ca și cum ar fi siguri că e cel mai mare rău.»¹⁰⁸

¹⁰⁵ 8.07.1938 (329).

¹⁰⁶ 8.07.1938 (330).

¹⁰⁷ Platon, *Oeuvres complètes*, tome I, texte traduit par Maurice Croiset, Paris, Société d'édition «Les Belles Lettres», 1920, p. 156.

¹⁰⁸ 27.07.1938 (335). Am regăsit citatul și în: Mircea Berindei, *Răni și balsamuri. Gânduri de o viață*, București, Coresi SRL, 1991, p. 221.

Se îndoiește în continuare de existența lui Dumnezeu și încearcă să gândească cum ar fi dacă nu ar fi moartea, punând-o în relații logice cu timpul, devenirea și nemurirea:

„Am vrut să gândesc adineauri cum ar fi viața dacă n-ar exista «timp». S-a întâmplat că am pus întrebarea în gura mare și mi s-a spus că-i idee de nebun. De fapt, nu voiam să gândesc cum ar fi dacă n-ar exista ceea ce mă chinuiește, adică devenirea, schimbarea și, în ultimă instanță, «moartea». Căci ce e devenirea, dacă nu o moarte continuă? Cu alte cuvinte, voiam să gândesc pur și simplu cum e «nemurirea». Toată lumea e de acord că nu se poate concepe viața fără «timp». Dar dacă împing «conceptul de timp» până la cel de «moarte» prin procedeul de mai sus, ar reveni să spunem că toată lumea e de acord că nu se poate concepe viață fără «moarte». Și putem conchide atunci că cei care cred în nemurire nu numai că se contrazic, dar că nu pot în nici un caz să creadă în prima afirmație, urmează în mod logic că nu cred în a doua, adică în nemurire. Cu alte cuvinte, cei ce cred în nemurire nu cred în nemurire.”

Spune că ar putea continua în felul acesta pe „o sută de pagini”, constatând că „teribil” îi plac sofismele și considerând că „este, poate, singurul fel de a ajunge la afirmații” deoarece „dacă raționezi corect, singurul rezultat la care ajungi este că nu știi nimic și că nu poți afirma nimic”¹⁰⁹.

Vara, la Balcic, cu fața la mare, pozează detașată pentru Lucia Dem. Bălăcescu¹¹⁰.

Toamna, războiul și suferințele care o invadează din exterior o fac să vadă moartea din ce în ce mai cu „teroare” și „oroare”. Luând în calcul „ipotezele care se fac cu «viața post mortem»”, vede două posibilități: neantul, care i se pare un lucru atât de înfricoșător, încât îi preferă „infernul creștin cu ororile ei iremediabile”, și „o misterioasă posibilitate, ipoteza fără nume”¹¹¹. Dar nici această din urmă posibilitate nu o consolează deoarece „dacă n-ar fi decât că moare trupul și tot este enorm”.

„Moartea (adică tot ce se vede aici din ea) este o inexprimabilă teroare, începând cu descompunerea fizică (mirosul, viermii, hidoșenia, scheletul etc.) și sfârșind cu toate ipotezele care se fac cu «viața post mortem» (stupidă expresie!). Dacă înlăturăm copilăriile neverosimile ale religiilor care ne înfățișează o viață de dincolo care seamănă grozav cu o viață de-aici, rămân două posibilități: neantul – care mi se pare un lucru atât de înfricoșător uneori, încât ajunsesem să spun, la un moment dat, că infernul creștin, cu ororile lui iremediabile, e totuși preferabil acestei totale dispariții, acestei definitive anihilări – și o misterioasă posibilitate, ipoteza fără nume. Uneori, nici această iluzorie

¹⁰⁹ 30.07.1938 (336).

¹¹⁰ Portretul va fi expus la expoziția personală a pictoriței de la Sala Dalles, în februarie 1941; vezi însemnarea din 9.02.1941 (500).

¹¹¹ A avut revelația acestei a doua posibilități citind urmele dintr-o cană de cafea: „în regiunea aceea a Morții nu mă așteaptă «nimic», cum ar fi logic, ci «ceva». Ceva evident, fără nume pentru mine.” 25.12.1937 (285).

posibilitate nu mă consolează pe mine, de acum. Dacă n-ar fi decât că moare trupul – și tot este enorm. Trup care, orice s-ar zice, este acum al nostru.”¹¹²

Deși s-a săturat de cărți¹¹³, citește la Fundație pentru pregătirea examenelor: Theodor Gomperz (despre Aristotel)¹¹⁴, Léon Robin (despre: Heraclit, Xenofon, Parmenide)¹¹⁵, Alfred și Maurice Croiset (despre Pindar și poezia elegiacă)¹¹⁶, Émile Bréhier (*La Philosophie du Moyen Âge*)¹¹⁷; răsfoiește *L'art en Grèce* de Ridder și Déonna¹¹⁸ și face o lucrare despre „Templele de pe Acropole cu o privire specială asupra Parthenonului”¹¹⁹.

Începe anul IV mergând la cursurile și seminarele lui Constantin Rădulescu-Motru (psihologie), G.G. Antonescu (pedagogie), Tudor Vianu (estetică), Nicolae Bagdasar (teoria cunoștinței), Mircea Florian, Ion Petrovici, P.P. Negulescu (istoria filosofiei), Anton Dumitriu (logică), Mircea Vulcănescu (etică). Frecventează și un curs al lui Alphonse Dupront¹²⁰, despre Pascal, deschis la Maison des Français. La Sala Dalles o ascultă pe Alice Voinescu conferențind despre metafizica lui Schopenhauer¹²¹.

La Vulcănescu își ia o lucrare despre Pyrrhon pentru care citește (Brochard) fără prea mare interes. O prinde mai mult lucrarea din Spinoza, *Etica*, partea a V-a, la Florian. Citește despre Spinoza din monografia lui Paul-Louis Couchoud¹²² și din Harald Höffding¹²³.

Poate stimulată și de aceste ultime lecturi își dă seama că nu poate admite existența lui Dumnezeu dacă nu implică nemurirea ei. Existența unui Dumnezeu „à la Spinoza” nu o mai interesează.

¹¹² 16.09.1938 (352).

¹¹³ Își amintește vag celebrul vers al lui Stéphane Mallarmé din *Brise marine*: „La chair est triste, hélas! et j'ai lu tous les livres” 13.09.1938 (350).

¹¹⁴ Theodore Gomperz, *Les penseurs de la Grèce. Histoire de la philosophie antique*, vol. III, première et deuxième édition, Lausanne, Librairie Payot et Cie/ Paris, Librairie Félix Alcan, 1910.

¹¹⁵ Léon Robin, *La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifiques*, Paris, La Renaissance du Livre, 1923.

¹¹⁶ Alfred Croiset, Maurice Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, 5 vol., Paris, E de Boccard Éditeur, 1928–1935; prima ediție a apărut între anii 1887–1899. Alfred Croiset, *La poésie de Pindare et les lois du lyrisme grec*, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1880 (deuxième édition, 1886).

¹¹⁷ Émile Bréhier, *La philosophie du Moyen Âge*, Paris, Albin Michel, Éditeur, 1937.

¹¹⁸ André de Rider, Waldemar Deonna, *L'art en Grèce*, Paris, La Renaissance du Livre, 1924.

¹¹⁹ 24.10.1938 (375).

¹²⁰ Alphonse Dupront (1905–1990) era director al Centrului Cultural Francez (Centre culturel français) din București. A ocupat această funcție între 1932–1941. Inițial, instituția s-a numit Institut français des hautes études (1924–1936).

¹²¹ 21.11.1938 (388).

¹²² Paul-Louis Couchoud, *Benoit de Spinoza*, Paris, Félix Alcan Éditeur, 1902.

¹²³ Harald Höffding, *Histoire de la philosophie moderne*, traduit de l'allemand par P. Bordier, préface de V. Delbos, tome premier, troisième édition, Paris, Librairie Félix Alcan, 1924.

„Nu pot admite existența lui Dumnezeu dacă ea nu implică nemurirea mea. Asta mi-ar cere dezinteresarea de mine înșămi, o umilință pe care n-o am. Mai corect spus: faptul că Dumnezeu există nu mă interesează decât dacă și eu exist. Dacă eu voi muri, existența sau nonexistența lui Dumnezeu devine un lucru complet indiferent și neinteresant. Ce legătură mai pot avea eu cu orișice fel de realitate care ar mai putea fi *dacă eu nu voi mai fi?* Existența lui Dumnezeu à la Spinoza mă interesează tot atât de puțin cât mă interesează acest univers al vieții pământești, după ce eu voi muri.”¹²⁴

„În definitiv e tot atât de uluitor și de inutil să existe un Dumnezeu pe cât e să nu existe, să fim muritori sau nemuritori”¹²⁵ – spune ea. Invocând „greșeala spinozismului care postulează definiția substanței”, vede și argumentul ontologic ca pe un cerc vicios.

„Argumentul ontologic: un cerc vicios... și în tot cazul, toate aceste demonstrații suferă întotdeauna de aceeași greșeală. Greșeala spinozismului care postulează definiția substanței, după care demonstrează bazându-se pe acest postulat (foarte gratuit stabilit și care nu convinge) existența lui Dumnezeu și toate celelalte. Tot așa cu argumentul ontologic al lui Anselm. Zice: «Dumnezeu este cea mai mare ființă». «Dar nu poate fi cea mai mare ființă dacă nu există». Deci există. Sofism sadea.”¹²⁶

Viața în ochii ei e „ca o fustă lungă, lungă și inutilă” de care se împiedică „la fiecare pas” și ajunge să spună că de fapt, în fond, nu crede în Dumnezeu pentru că o „plictisește”¹²⁷.

Înainte sesiunii din vară își stabilește subiectul pentru examenul de licență: „raționamentul prin recurență”¹²⁸. Subiectul e acceptat de profesorul P.P. Negulescu. Are și speranța că va pleca apoi la Paris, pentru un doctorat de logică matematică¹²⁹, cu o bursă promisă de Alphonse Dupront. Consideră că logica matematică e singurul lucru care a pasionat-o continuu¹³⁰ și se luminează.

„De pe la șaisprezece ani, mă gândeam să fac matematicile – și n-am făcut, cred, în primul rând pentru că n-am avut posibilitatea materială, dar, mai ales,

¹²⁴ 29.11.1938 (392).

¹²⁵ 14.12.1938 (401). Vezi și paradoxul: „Ceea ce e deconcertant e că ai «revelația» inexistenței lui Dumnezeu întocmai cum ai «revelația» existenței sale” 16.01.1937 (230).

¹²⁶ 7.02.1939 (419).

¹²⁷ 05.1939 (424).

¹²⁸ 2.06.1939 (425).

¹²⁹ După 6.06.1939 (426). Mircea Eliade îi spunea că nu are nici un sens să facă logică matematică deoarece la Paris „se lucrează de ani de zile” în domeniu și nu ar putea da „mai mult decât ei”. I-a recomandat, fără succes, să continue teza începută de Iulia Hașdeu la Sorbona în 1887–88 (nefinalizată datorită morții ei premature): „Elemente de metafizică în folclorul românesc” [mai precis: „Filosofia populară la români: logica, psihologia, metafizica, etica și teodiceea”].

¹³⁰ După 6.06.1939 (427).

pentru că nu pricepeam la ce îmi vor servi. Extraordinara atracție pe care am avut-o mereu pentru aceste științe mi se părea o aiureală care nu mă poate duce nicăieri. Totuși, era un fel de obsesie de care nu puteam scăpa. De vreo lună mi s-a făcut brusc lumină. Acum, calea e, în mintea mea, perfect trasată. Trebuie muncă multă, ani de zile. Trebuie să plec la Paris, și acolo cred că va merge.”¹³¹

Face o primă vizită la Paris în iulie și apoi își petrece în „lenevie și pasivitate” vacanța la Balcic. La București începe să se schimbe și să gândească „asupra aceluiași lucruri aproape în felul opus”. Meditația asupra „tragediei existenței umane” i se pare o preocupare ridicolă și constipată ajungând la concluzia că „atâta vreme cât suntem sănătoși este imposibil să înțelegem cu adevărat moartea”.

„Mă schimb pe zi ce trece cu mai multă repeziciune. Gândesc asupra aceluiași lucruri aproape în felul opus. Încep să-mi placă din ce în ce mai mult gratuitățile, superficialitățile. Seriozitatea și felul de a-ți trăi viața meditănd asupra «tragediei existenței umane» mi se pare din ce în ce mai ridicol și mai constipat. Faptul că ești lucid nu găsește justifică retragerea într-un turn de ivoriu. Drama și tragedia sunt pe toate cărările și cei care le trăiesc nu se apucă să-și ducă degetul la frunte. Dacă fiecui om care suferă s-ar apuca să-și ia o poză distanță și prețioasă de om important viața n-ar mai fi un lucru tragic, ci unul ridicol. Mi-e o infinită scârbă de acest univers și, neavând nici un fel de considerație pentru el, singurul lucru pe care-l pot face este să încerc să trăiesc simplu și luminos pentru cele câteva lucruri frumoase care se găsesc [în el]. Mă bucur deci în mod natural și sănătos de faptul că am câțiva ani de tinerețe, de frumusețea unui cer albastru, de o floare proaspătă într-un vas, de dragostea câtorva oameni; într-un cuvânt, mă bucur de tot farmecul lucrurilor ce trec. Am de gând să fac asta atâta vreme cât voi putea, atâta vreme cât voi fi sănătoasă și tânără. După aceea, mă așteaptă probabil boala, groaza și moartea. «Probabil» – e un fel de a vorbi, căci, de fapt, e «sigur». Refuz însă să mă adâncesc în melancolii deșarte și bolnăvicioase atâta vreme cât sunt sănătoasă. Literatura e făcută pentru a fi citită, și nu pentru a fi trăită. Și ce e oare un om care, sub pretext că sfârșim prin a ne descompune și a muri, își întrebuițează timpul, cât e sănătos și viu, meditănd asupra morții, decât un om care face literatură [?] Și o face și prost, pentru că este evident că atâta vreme cât suntem sănătoși, este imposibil să înțelegem cu adevărat moartea.”¹³²

Consideră că excesul de luciditate e cel mai groaznic blestem.

Excesul de luciditate este cel mai groaznic blestem. Este cea mai oribilă anihilare. Din cauza acestei lucidități vin toate ratările, toate suferințele, toate chinurile. Și dacă, de fapt, e adevărat că luciditatea ne diferențiază de animale, că, în fond, gradul de omenie se măsoară pe mai puțin sau mai mult

¹³¹ 28.06.1939 (430).

¹³² 6.10.1939 (431, 432).

luciditate, apoi este tot atât de adevărat că omenia nu este decât un blestem și, cu atât un om este mai lucid, adică mai om – deci mai departe de animal – cu atât este mai blestemat.”¹³³

E tocmai momentul când Emil Cioran îi scrie într-o scrisoare trimisă de la Paris că a atins „un grad de luciditate inconceptibil la o fată – și încă în... România”¹³⁴. Ceea ce o face să se întrebă din nou asupra lucidității și să ajungă, cu toată indulgența, la același rezultat.

„La ce oare servește luciditatea decât la a-ți otrăvi viața și a te face incapabil pentru altceva decât pentru suferință? Este adevărat că asta ne dă un fel de satisfacție superioară. Faptul că vedem limpede în unele colțuri unde oamenii, în general, nu fac decât să se împotmolească în prostii și iluzii ne dă o conștiință oarecum a superiorității noastre. Amară superioritate însă, și asta numai când ne confruntăm cu vulgul. Căci ce-ți rămâne din toată luciditatea atunci când, în loc să te compari cu proștii, te gândești la tine? Gust de cenușă și o sinistră neputință. Asta e tot – și mare ispravă nu e. Este poate maximumul pe care-l poate atinge omul, dar acest maximum tot nimic e.”¹³⁵

Cu acest tonus își dă ultimele examene, la etică (cu Anton Golopenția, Vulcănescu fiind plecat încă la Londra) și la logică (cu Dumitriu) și se apucă de teză. Citește asiduu, acasă și la Fundație: cărțile lui Henri Poincaré *Science et méthode*¹³⁶ și *La science et l'hypothèse*¹³⁷, Louis Couturat *Les principes des mathématiques* și *De l'infini mathématique*¹³⁸, Tobias Dantzig *Le nombre*¹³⁹, Bertrand Russell *Essais sceptiques*¹⁴⁰ și câteva cărți de algebră.

¹³³ 5.01.1940 (436).

¹³⁴ 24.01.1940 (439). Cu ceva ani în urmă Emil Cioran îi spunea despre el că a „a atins maximumul de luciditate”: 3.11.1937 (274). Peste puțin timp, cei doi vor mai vorbi față în față despre noțiunea de „luciditate” cu ocazia scurtei întoarceri a lui Cioran în București: 27.12.1940 (480).

¹³⁵ 24.01.1940 (440).

¹³⁶ Henri Poincaré, *Science et méthode*, Paris, Ernest Flammarion, Éditeur, 1908. Numeroase ediții.

¹³⁷ Henri Poincaré, *La science et l'hypothèse*, Ernest Flammarion, Éditeur, 1902. Numeroase ediții. Acestei cărți, J.A. a început să-i facă fișe cu mult timp în urmă: vezi 4.12.1938 (395). Acum, răsfoind-o, avea să spună: „zărit în sfârșit direcția pe care trebuie s-o apuc pentru a-mi face teza” 3.09.1940 (462).

¹³⁸ Louis Couturat, *Les principes des mathématiques*, Paris, Félix Alcan, Éditeur, 1905; Idem, *De l'infini mathématique*, Paris, Félix Alcan, Éditeur, 1896.

¹³⁹ Tobias Dantzig, *Le nombre: langage de la science*, traduit de l'anglais par Georges Cros, Paris, Payot, 1931.

¹⁴⁰ Bertrand Russell, *Essais sceptiques*, traduit de l'anglais par André Bernard, Paris, Les Éditions Rieder, 1933. J.A. va mai citi și din: Idem, *Le mysticisme et la logique*, traduit de l'anglais par Jean de Menasce, Paris, Payot, 1922: 13.02.1941 (501).

În „pauze” a mai citit *After many a summer*, ultima carte a lui Huxley¹⁴¹, din Lautréamont¹⁴², *Défense de la vie* de Louis Vialle¹⁴³ (împrumutată de la Alice Botez). A vorbit „despre moarte” cu Clody Bertola¹⁴⁴, despre „utilitatea și inutilitatea filosofiei și a științei” cu un văr¹⁴⁵ și a asistat la discuții bizare între teosofi¹⁴⁶.

Dar nu numai Jeni Acterian s-a schimbat în această ultimă perioadă, ci și situația politică. În septembrie a abdicat Regele Carol II și, după ce s-a făcut o „curățenie”, a urmat instalarea unei noi ordini. S-a întors Regina-mamă Elena după „ani triști de odios exil” și s-a decretat statul legionar¹⁴⁷. În zilele susținerii licenței, Jeni Acterian a avut revelația că este „à la limite du possible et de l'impossible”¹⁴⁸. La logică, Anton Dumitriu, cunoscându-i preocupările, a insistat să scrie despre „raționamentul matematic”. Își propune să citească „toată *Logica* lui Goblots”¹⁴⁹.

III. DUPĂ LICENȚĂ

După licență totul începe să devină pentru Jeni Acterian paradoxal și absurd¹⁵⁰. Sejurul de la Sibiu este întrerupt de marele cutremur din 10 noiembrie 1940. Întoarsă „în panică și viteză”, în Bucureștiul ruinat, a pus bazele pseudoclubului „Pana Trăsnită” în care s-a amuzat din plin cu bârfe, ironii și caricaturi¹⁵¹ și se înscrie la ore de gimnastică. Refuză propunerea făcută de profesorul Radu I. Paul pentru postul de asistentă la catedra de estetică, din lipsă de vocație pentru această disciplină. Noul an debutează cu „lupte de stradă”, ocuparea orașului de către trupele germane și arestarea fratelui Haig, nu demult numit director la Teatrul Național.

¹⁴¹ Aldous Huxley, *After many a summer*, London, Chatto and Windus, 1939.

¹⁴² Ediții recente: Comte de Lautréamont (Isidore Ducasse), *Oeuvres complètes*, etude par Edmond Jaloux, frontispice de Salvador Dali, Paris, Librairie Jose Corti, 1938; Idem, *Oeuvres complètes, contenant Les Chants de Maldoror, les Poésies, les Lettres*, une introduction par André Breton, des illustrations par Victor Brauner, Oscar Dominguez, Max Ernst, Espinoza, René Magritte, André Masson, Matta Echaurren, Joan Miro, Paalen, Man Ray, Seligmann, Tanguy, une table analytique, des documents, répercussions, Paris, GLM, 1938.

¹⁴³ Louis Vialle, *Défense de la vie*, Paris, Félix Alcan (Bibliothèque de philosophie contemporaine), 1938.

¹⁴⁴ 23.06.1940 (442).

¹⁴⁵ 31.07.1940 (451).

¹⁴⁶ 20.08.1940 (459).

¹⁴⁷ Vezi însemnările din 1.09.1940 (461 – 15.09.1940 (464).

¹⁴⁸ 26.10.1940 (468).

¹⁴⁹ Edmond Goblots, *Traité de logique*, préface de Émile Boutroux, Paris, Librairie Armand Colin, 1918. În 1937 se afla la a șasea ediție (sixième édition).

¹⁵⁰ Avea predispoziții pentru așa ceva. La un moment dat nota: „Aș vrea să îl întreb pe Dumnezeu de ce a vrut să fie paradoxal. De ce a făcut răsul dacă a făcut moartea și de ce a făcut luciditatea dacă a făcut neantul” 27.09.1938 (359). Iar pe Tertulian îl numea „cel mai filosof, filosof pentru că a lansat «credo quia absurdum»” 18.05.1938 (316).

¹⁵¹ Caietul „clubului” a apărut în: Jeni Acterian, *Jurnalul unei fete greu de mulțumit 1932–1947*, text ales și note biografice de Arșavir Acterian, ediție îngrijită, traduceri din franceză, note bibliografice și prefață de Doina Uricariu, ediția a doua, revăzută, București, Humanitas, 2007, pp. 528–552.

Citind, din *The sound and the fury* de William Faulkner¹⁵², care este ilustrarea definiției vieții din *Macbeth* – „It is a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing” –, își amintește că prima oară când a citit piesa lui Shakespeare, când era „jună de tot”, s-a gândit că asta ar fi fost definiția pe care ar fi dat-o și ea¹⁵³. Simte că „uzul rațiunii” rămâne la ușă¹⁵⁴. Parcurgând câteva scrisori ale lui Byron „sinistru de vii”, are eterna ei tresărire că e „teribil de greu să vezi în moarte” și sesizează absurdul care reiese din faptul că admite mult mai ușor că Byron a murit decât că cel ce a scris anumite rânduri e mort.

„Am avut iar eterna mea tresărire. Teribil de greu să vezi în moarte. Rândurile de mai sus¹⁵⁵, atât de sinistru de vii! Viață dintr-asta de-a noastră. Banalul, cotidianul, liniștitorul cotidian. Și totuși este un secol de când a murit omul ăsta. Imposibil de crezut, și totuși atât de adevărat încât *este* sinistru. Admit mult mai ușor că Byron e mort decât că cel ce a scris rândurile de mai sus e mort. Absurdul cam ăsta e.”¹⁵⁶

Îi zbârnâie prin cap replica din *Hamlet*: „To die: to sleep;/ No more...” și e obsedată de versurile „fratelui Emil”:

„Oare ce mi-a scris pe frunte afurisitul destin
cu litere fine, cu o pană de venin?
Am întrebat savanții lumii cu fețe de iască,
dar nici unul n-a știut să-mi citească.

Fruntea e o taină gravă pe care abia o port,
ochii în flăcări stau mărturie că încă nu-s mort,
și mâinile vâslind nebunește prin viață
mă apropie de un liman, de-o ceață.

¹⁵² William Faulkner, *The sound and the fury*, New York, Jonathan Cape and Harrison Smith, 1929. Ediția în limba franceză o cumpărase în decembrie pentru a o face cadou pentru Alice: Idem, *Le bruit et la fureur*, traduit de l'anglais et préfacé par Maurice E. Coindreau, Paris Gallimard, 1938 : 23.12.1940 (478).

¹⁵³ 13.01.1941 (489).

¹⁵⁴ 14.01.1941 (489).

¹⁵⁵ E vorba de următoarele: „I know Henry Matthews: he is the image, to the very voice, of his brother Charles, only darker – his laugh his in particular. The first time I ever met him was in Scrope Davies's rooms after his brother's death, and I nearly dropped, thinking that it was his ghost. I have also dined with him in his rooms at King's College.” / „Îl știu pe Henry Matthews: seamănă leit, până și la voce, cu fratele său Charles, doar că e mai oacheș –, mai ales, râsul îi este altfel. Prima oară când l-am întâlnit a fost în apartamentul lui Scrope Davies, după moartea fratelui său, și aproape că mi-a venit rău, crezând că e năluca acestuia. Am luat, de asemenea, cina cu el în apartamentul său de la King's College.” din: *The works of Lord Byron with his letters and journals and his life*, by Thomas Moore, London, John Murray, 1932.

¹⁵⁶ 17.02.1941 (503).

Ce se vede acolo ca noaptea care se naște?
e moartea care te scrutează, care te paște.
Ea șterge scrisul de pe frunte cu un burete
și pleacă apoi trântind ușile de perete.”¹⁵⁷

Reia fișele de logică matematică, izvorâte din „cel mai amar și trist lucru”, din pesimismul ei, dar pe care-l consideră singurul lucru din ea pe care-l acceptă și pe care-l iubește și „singurul lucru fără compromis”¹⁵⁸. Între timp e nevoită să-și câștige existența. Se angajează, la recomandarea lui Mircea Vulcănescu, „pentru câteva mii de lei” „fără de care nu se poate” la Casa Autonomă de Finanțare și Amortizare (C.A.F.A). Va lucra aici mulți ani de acum înainte, după ce plecarea la Paris a fost definitiv compromisă de izbucnirea războiului.

Noua viață, „birocratică”, contrar așteptărilor din dorința de „a trăi ca toți oamenii... exterior... insensibil” îi provoacă „o teamă nebună de neant”, care-i alimentează eternul paradox uman: „vreau sau nu vreau să mor!” (shakespearean vorbind).

„Viața asta birocratică (așa relativ cum o trăiesc) mă tâmpește puțin, mă anchilozează... Am reacții prompte numai în organic... deci mărginit. Mă învăluie cotidianul. Era, îmi amintesc, pe vremuri un fel de ideal... Să nu mai sufăr, să nu mă mai zbat... să am și eu dreptul de a trăi ca toți oamenii... exterior... insensibil... Începe să se îplinească, dar, în loc să caut să accelerez acest «progres», am un fel de tresărire, de spaimă. Mi-i o teamă nebună de neant sub orice formă s-ar prezenta el. Se încrețește pielea pe mine...și panică... panică. Cum așa face să nu știu că și asta e un fel de moarte... că, de fapt dorința mea de tâmpire și exterioritate e un fel de dorință de parțială moarte. Și mi-e teamă de moarte oricum. Mi-e o teamă atât de mare încât alung gândul acesta prin toate mijloacele puse la îndemână... Și totuși contradictoriu... «To die: to sleep;/ No more». Eternul paradox uman... «Vreau au nu vreau să mor!»... *That is the question!*» (Ca să-i punem lui Shakespeare punctul pe «i».”¹⁵⁹

Gândește „plat” cu „paradoxala” ei „dorință de viață”¹⁶⁰. Revigorarea prin logică se îndreaptă spre un eșec deoarece constată o „sublimă demență” și în matematicile superioare.

„Există ceva de sublimă demență în matematicile superioare. Pare paradoxal aparent să califici ca demență o știință prin excelență logică și consecventă. Totuși, asta *este*. De atâta consecvență câtă are ajunge la pierderea sensului. Abstracția la infinit = neant.”¹⁶¹

¹⁵⁷ 5.06.1941 (510). Versuri din poemul „A fost un mister” din volumul *Întunecatul April* de Emil Botta.

¹⁵⁸ 14.08.1941 (511).

¹⁵⁹ 5.11.1941 (514, 515).

¹⁶⁰ 18.10.1941 (514).

¹⁶¹ 18.11.1941 (515).

Comentând un pasaj din *Être et avoir (Journal métaphysique)* de Gabriel Marcel¹⁶² despre distincția dintre două moduri de detașare – cel al spectatorului și cel al sfântului –, se întrebă: ce este eroare și ce este adevăr? și: de unde să scoatem certitudinea?¹⁶³.

Fără a ajunge la un răspuns, se gândește la identitatea Moarte-Neant, perspectiva din care viața capătă o culoare curioasă și care o aruncă „înapoi în incertitudine”.

„Neantul mi s-a părut în ultima vreme ceva atât de real (dacă se poate spune «real» de ceva care este tocmai lipsa esențială a ceea ce numim realitate) încât în fața acestei cvasicertitudini viața capătă o altă, curioasă bizarerie. Oricum ai încerca să privești viața, ea este un lucru straniu. Acest straniu diferă însă după viziunea pe care o ai. În identitatea Moarte-Neant viața capătă o culoare atât de curioasă încât te azvârle imediat înapoi în incertitudine.”¹⁶⁴

Plutește într-un vag care nu încapă „în preciziunea logică a noțiunilor”. Asistă la două conferințe – a lui Constantin Floru, despre Leibniz, și Mircea Vulcănescu, despre două filosofii medievale¹⁶⁵ – și reia lectura din *Potestas Clavium* de Șestov¹⁶⁶, despre posibilitatea și „libertatea” metafizicii. E de acord cu el că „pe cale rațională nu dezlegăm nimic din cele esențiale” și încearcă să afle dacă am putea înlocui rațiunea cu ceva ce să ne satisfacă. Dar constată că acesta doar o combate, ca mulți alții, fără a da nicio soluție, fără să construiască nimic. Ba mai mult, pledează împotriva Rațiunii „cu argumente ale rațiunii și cu o logică impecabilă”¹⁶⁷.

„Într-adevăr, cum ar putea fi metafizica o știință? Este deci liberă de toate limitările și postulatele științifice. Dar această libertate nu ne duce la neant? O metafizică fantastică și arbitrară (presupunând că ar fi posibilă) întru cât ne-ar mai putea interesa pe noi? Pe cale rațională, nu dezlegăm nimic din cele esențiale – este adevărat. Dar presupunând că am dezlega ceva pe cale irațională (sau, mai bine zis, a-rațională), ce satisfacție ne-ar putea da asta! Cu sau fără voința noastră, potrivit sau nepotrivit dorinței noastre nu putem să împiedicăm faptul că omul *este* rațional. Asta ne mărginește poate, asta ne împiedică de a avea aripi poate, dar asta *este* o stare de fapt. Presupunând că ne-ar fi posibil să renunțăm la rațiune (presupunere foarte riscantă căci tot ce construiesc cei ce pretind a fi renunțat la rațiune nu este oare un amestec de falsuri și adevăruri, altă ordine de combinări, dar izvorâte din același animal rațional?), cu ce am putea-o înlocui oare ca să ne satisfacă?”

¹⁶² Gabriel Marcel, *Être et avoir*, Paris, Fernand Aubier (Editions Montaigne), 1935, p. 25.

¹⁶³ 5.02.1942 (522).

¹⁶⁴ 18.03.1942 (526).

¹⁶⁵ *Vezi Izvoare de filosofie*, ed. cit., 1942, pp. 18–61.

¹⁶⁶ Léon Chestov, *Le pouvoir de clefs (Potestas Clavium)*, traduction de Boris de Schlœzer, Paris, J. Schiffrin Éditions de la Pléiade, 1928.

¹⁶⁷ 5.05.1942 (531).

Același Șestov, care pledează atâta împotriva «Rațiunii», pledează cu argumente ale rațiunii și cu o logică impecabilă. Probabil tocmai din cauză că și el face parte dintre oamenii care nu pot divaga, nu poate decât să combată Rațiunea, dar, în schimbul ei, nu construiește nimic. 1) Combate Rațiunea cu argumente raționale; 2) Când ar trebui să ajungă să-și illustreze susținerea cu o soluție... tace...»¹⁶⁸

Deși dezamăgitoare, lectura îi trezește totuși „o foame de studiu”: pentru *Critica rațiunii pure* (pe care vrea să o citească „cu ochii și mintea de 25 de ani”), Leibniz și „Whitehead-ul” acela pe care nu-l găsește. Cam atât... Căci o acaparează curând „voluptatea gândului morții în fața plebei vulgare de la C.A.F.A.”¹⁶⁹.

Deși trăiește în comunitate, singurătatea devine „aspră și brutală”¹⁷⁰; o aseamănă cu moartea.

„Cel mai îngrozitor lucru în viață: singurătatea. Blestem... Seamănă a moarte... sau mai bine-zis seamănă a ceea ce credem că ar putea fi moarte.”¹⁷¹

După bombardamentele anglo-americane asupra capitalei (aprilie 1944) C.A.F.A. e mutată la Dobra. Zilele trec. Ziua se gândește la moarte și noaptea moare („Ziua mă gândesc la moarte. Noaptea mor”¹⁷²). Frica de moarte i se pare un lucru straniu („Ce bizar lucru teama asta de moarte!”¹⁷³).

La începutul anului 1945 dezvoltă un „complex al morții”¹⁷⁴ care o duce la agonie: „agonia singurătății” marcată de „teamă de moarte” și de „nevoia de a vorbi cuiva despre moarte”.

„O, spaima singurătății! Cercul se închide în jurul capului meu. Și această panică nebună, ce se tot duce și vine. Insuportabila tristețe a omului în fața vidului care se-nverșunează la capătul fiecărui gând, golul obstinat din jurul-ne. Sunt îngrozitor de lașă față de mine însămi. Fug de mine ca în delir și, când nu mă pot evita, tremur ca o zdreanță dinaintea lucidității mele. Sunt o zdreanță dezgustătoare. Spaima de moarte care mă năpădește – în zadar mă tot gândesc, nu e cu siguranță doar o detracare fizică. Și cât de cumplit de singură sunt în fața acestei panici! Sunt vasul ce se scufundă. Chiar și șobolanii trebuie să caute să fugă pe undeva. Încerc uneori să vorbesc cu câte cineva despre moarte. Îmi compun atunci o voce obiectivă și rece, ce stârnește scânteii de mirare în creierul meu.”¹⁷⁵

¹⁶⁸ 5.05.1942 (530, 531).

¹⁶⁹ 25.11.1942 (540).

¹⁷⁰ 23.03.1942 (527).

¹⁷¹ 7.10.1943 (546).

¹⁷² 2.08.1944 (555).

¹⁷³ 23.10.1944 (560).

¹⁷⁴ 4.02.1945 (565).

¹⁷⁵ 7.02.1945 (566).

Deși îi sperie uneori pe cei apropiați cu manifestările ei¹⁷⁶, încearcă să meargă „cu pași nepăsători printr-o lume indiferentă și fără leac”.

„Pesimiștii mă plictisesc de moarte, iar pe optimiști îi socotesc, pe toți, cretini de un soi vestit. Asta nu mă-mpiedică să-mi târăsc pașii nepăsători printr-o lume indiferentă și fără leac.”¹⁷⁷

„În fond ce se vede la mine din conștiința morții?”, se întreabă ea: „Din când în când o izbucnire față de intimi”¹⁷⁸. Și, în condițiile în care „nimic nu merită osteneala să te ostenești”¹⁷⁹, recomandă sportul și sănătatea pentru a uita totul, adică moartea.

„Nimic nu e ca sănătatea și sportul – ca să uiți de toate. (Vreau să spun *de moarte*, evident, dar mă sfiesc.)”¹⁸⁰

Să fi ajuns la concluzia că Moartea e Totul? Cert e că a ajuns de la angoasă la panică.

„M-am trezit în panică [...] Tremur literalmente de teamă. Ce gogoriță și moartea asta! Stau și mă tot întreb fără încetare cum fac oamenii să fie atât de indiferenți față de moarte. Sunt lașă. Îmi spuneam azi-dimineață, în chiar mijlocul agitației, că e stupid din partea mea, că e un moment greu de trecut – și apoi, gata. E atât de nesăbuit din partea mea, recunosc. Sunt servită ca toată lumea – de ce mă plâng? Suport același tratament – oare oamenii se plâng de asta? Nici măcar nu pot spune că panica mea e panica suferinței. Știu că suferința este atroce, iar eu sunt mai intolerantă decât alții, dar nu asta mă face să-mi pierd mințile. Aș suporta toate suferințele imaginabile de-aș ști că nu asta se află la capăt. Cum fac oamenii care nu se gândesc la acest lucru? Să fie oare o educație specială? Un fel special de a fi alcătuit? Dumnezeuule, sunt gata să accept totul, doar ca să-mi treacă panica. De-aș putea să mă obișnuiesc cu ideea morții! De-aș putea crede în Dumnezeu! Ar fi un lucru admirabil! De-aș putea crede într-o viață după moarte! De-ar putea cineva sau ceva să mă convingă de asta!”¹⁸¹

Se scufundă apoi în scepticism dorindu-și doar „o viață post-mortem explicată și limpede ca o carte de algebră”¹⁸².

¹⁷⁶ Vezi reacția fratelui Arșavir când o găsește tremurând „din toate încheieturile”: 7.02.1945 (566, 567).

¹⁷⁷ 9.06.1945 (570).

¹⁷⁸ 31.07.1945 (572).

¹⁷⁹ 11.07.1945 (571).

¹⁸⁰ 8.03.1945 (567).

¹⁸¹ 16.08.1945 (577).

¹⁸² 28.01.1946 (585). Pasiunea pentru algebră a urmărit-o pe J.A. toată viața; vezi *supra*: 15.06.1934 (89); 25.07.1935 (145); 20.06.1940 (441); 3.09.1940 (462).

IV. DRAGOSTEA

În anul 1946, pornind de la „o aventură simplă și sănătoasă”, Jeni Acterian, cu îndoiala în suflet și oarecum împotriva voinței spiritului său, încearcă să realizeze „o dragoste reală în viață”¹⁸³ alături de prietenul său Alexandru Dragomir (1916–2002)¹⁸⁴. Era perioada în care pe lângă faptul că a ajuns să sufere „chinurile iadului, necrezând în nimic, având panica morții, a descompunerii, a neantului” era nevoită să sufere și din pricina ratărilor cotidiene. Împotmolită în „mocirla serviciului” său, „cu zâmbetul în doi peri pe buze”, suferea de lipsa părinților și a fratelui mort pe front¹⁸⁵, aștepta un om. Acum când realiza că: „E ridicol și stupid, e inutil și desuet să fi om, dar iremediabil”. Acum când știa că trebuie să înghită „otrava singurătății, a tristeții, a ratărilor succesive” deoarece „asta e condiția umană”¹⁸⁶.

Apropiindu-se de Alexandru Dragomir, Jeni Acterian are prilejul să mediteze asupra filosofului și filosofiei. E dezamăgită de felul în care acesta își manifestă interesul față de filosofie și se îndoiește de faptul că va ajunge vreodată filosof.

„El spune: – Nu mă interesează în viață decât un lucru: filosofia, filosofia, filosofia. Altădată a spus «metafizica», ceea ce e altceva, dar n-am subliniat ca să nu pornesc o discuție inutilă pe un punct care era lămurit pentru mine. De fapt însă, nu-l interesează filosofia; îl interesează să fie filosof ca să ajungă un «om mare» în direcția asta. Idealul lui de om este «filosoful», pe care nu-l preocupă altceva decât creația în direcția asta și pentru care tot restul lucrurilor ce se pot trăi în viață este subordonat și nesemnificativ. Iar el nu e nici filosof, și nici indiferent la viață. Îi place confortul, e puțin snob, îi plac sportul, mondenitatea și mai mult decât toate, femeile. Cât despre filosofie... Am constatat cu ocazia asta o dată în plus că nu înveți să fii filosof așa cum nu înveți să fii creștin. Inutil stau eu să învăț pe dinafară etapele de convertire ale lui Augustin, asta-mi va da o informație precisă în materie cel mult, dar nu va face din mine o creștină. Pe de altă parte, poți perfect de bine să fi credincios fără să-i fi citit pe Augustin sau pe Francisc de Assisi. Așa și Sănduc. Inutil trece prin toată istoria filosofiei cu pasiune și încăpățănare. Are să ajungă cel mult un om foarte cult în materie. Dar filosof nu va fi niciodată, pentru că n-are spirit filosofic și nici măcar un bun și interesant comentator, pentru că n-are spirit critic și obiectivitate. Pe el nu-l interesează cercetarea filosofică,

¹⁸³ 2.05.1946 (591).

¹⁸⁴ Alexandru Dragomir a absolvit Facultatea de Drept în 1937 și Facultatea de Filosofie și Litere în 1939. A urmat apoi cursuri de elină, latină și germană la Universitatea din Breslau după care a devenit, în septembrie 1941 doctorand al lui Martin Heidegger la Facultatea de Filosofie a Universității din Freiburg. Pregătea o disertație despre metafizica lui Hegel, dar în 1943, în preajma susținerii doctoratului, e chemat în țară și trimis pe front, fiind eliberat în 1945, fără posibilitatea de a-și continua studiile.

¹⁸⁵ Haig Acterian, arestat la începutul anului 1941, a fost judecat și condamnat de Tribunalul Militar la 12 ani de închisoare corecțională. Trimis pe front pentru „reabilitare”, a dispărut în vara anului 1943, în campania din Kuban.

¹⁸⁶ 17.05.1946 (594).

pentru că aceste probleme îl neliniștesc, pentru că are nevoie de răspuns la toate întrebările existenței; el nu citește filosofie ca să vadă felul cum dezleagă fiecare aceste probleme, ca să vadă dacă răspunsul lor îl satisface și, dacă nu, de ce. El *vrea* să fie filosof pentru a înlemni România și, în speță, vrea să facă filosofie românească. (Prea bine nu se pricepe din gura lui ce înțelege prin asta).¹⁸⁷

În contrast cu această figură de „așa-zis filosof”, Jeni Acterian își amintește de profesorul ei, Nae Ionescu, singurul om care după impresia ei ar fi avut să-i spună ceva, singurul om a cărui viziune ar fi avut „interes vital” pentru ea.

„...mă gândeam la Nae. Neliniștea aceea pentru fiecare problemă, interesul acela vibrant și tragic în jurul fiecărei întrebări, simplitatea cu care lua noțiunile și le diseca și încerca să scoată din ele maximumul de lămuriri posibile. Și, mai mult decât orice, ezitarea aceea permanentă. Felul în care nu uita niciodată să-ți atragă atenția asupra limitelor noastre, asupra relativității oricărei afirmații care trece dincolo de un anumit plan. Felul în care ne învăța să fim prudenți și conștienți de posibilitățile și imposibilitățile omenești. Nae... singurul om de la care am învățat ceva?! Sigur, nu știu. Nu știu precis dacă nu era în mine dinainte totul. Este cert însă că mi-a subliniat toate lucrurile latente. Scepticismul, pesimismul teoretic corectat de vitalitate, viziunea aceasta nesuperficială de om trist și grav care privește fiecare fleac în raport cu... aș zice «absolutul» dacă n-ar însemna atâtea lucruri și atât de neprecise. Nae, atât de ironic și atât de tragic... Îi aud uneori pe alții vorbind de el și nu-l recunosc deloc¹⁸⁸. Mă gândesc uneori că poate-l vedeam eu fals. Poate puneam eu din mine toate lucrurile astea în el. E atât de diferit când îi aud pe alții vorbind... și el e dispărut¹⁸⁹... [...] Nae... singurul om care am iluzia că ar fi avut să-mi spună ceva. Am impresia că, dacă aș fi stat de vorbă cu el, fie că m-aș fi lămurit cu credința, fie aș fi descoperit că ortodoxia lui era *dorința* de mântuire și nu credință veritabilă. Singurul om a cărui viziune ar fi avut interes vital pentru mine.”¹⁹⁰

În fața „dramei amoroase”, Jeni Acterian nu poate uita că adevărata tragedie este „numai în jurul morții și a diverselor descompuneri”. Descoperă astfel că perspectiva pe care o are asupra morții, deși i-a „otrăvit” sistematic existența, e totuși singura care „pe planul vieții” a stilizat-o, a armonizat-o, a axat-o.

¹⁸⁷ 5.06.1946 (604, 605).

¹⁸⁸ J.A. notează în repetate rânduri în *Jurnal* că i-a luat apărarea lui Nae sau și-a manifestat dezacordul atunci când i-a surprins pe fratele ei și pe Petre Țuțea că îl bârfeau; vezi: 2.01.1939 (414) și 3.01.1939 (415).

¹⁸⁹ Implicat în mișcarea legionară, Nae Ionescu a fost arestat în două rânduri, în anii 1938 și 1939, iar la 15 martie 1940 a murit în vila sa de la Băneasa. În perioada dintre cele două arestări, J.A. a aflat că e în București și i s-a făcut dor de el: „Azi la prânz am aflat că Nae e în București. L-a zărit Arșavir la Cartea Românească. Purta o căciulă mare, albă și celebra lui haină cenușie, dar a slăbit. Mi-e tare dor de el.” 22.12.1938 (407). Moartea îi este consemnată alături de cea a tatălui: „Sunt câteva săptămâni de când a murit Nae și câteva luni de când a murit tata” 15.04.1940 (440). Spunea, cândva, despre morți: „Morții sunt lucruri fundamentale” 26.04.1938 (307).

¹⁹⁰ 5.06.1946 (605, 606).

„Ce să fac dacă nu pot uita niciodată că tragedia, adevărata tragedie este numai în jurul morții și al diverselor descompuneri? Asta pune orice alte suferințe la locurile respective, adică, până la urmă, cu posibilitate de a zâmbi înțelept și relativizând peste ele. *Ecce homo*. Adică eu. Încep să descopăr că perspectiva asta a morții pe care o am de când mă știu și pe care o acuz, pe drept cuvânt, de a-mi fi otrăvit sistematic existența, de a mă fi dezechilibrat și însingurat și toate celelalte mi-a dat, pe alt plan, un fel de certitudine, un fel de ciudat echilibru. Pe planul vieții, viziunea mea m-a stilizat, m-a armonizat, m-a axat.”¹⁹¹

În Alexandru Dragomir, descoperă un om „copilăros și neciocnit de moarte”¹⁹², „fals și contradictoriu pentru că n-are o viziune de viață personală”. Constată că „*Weltanschauung*-ul lui e o cârpeală din cultura lui incompletă: Kierkegaard + Hegel + Heidegger”¹⁹³; și, deși o incită la un moment dat să citească (sau să recitească) din acești autori¹⁹⁴, despărțirea e iminentă.

Nu găsește armonia în sexualitate și dragoste rămânând la vechea ei credință: „Numai moartea *este* moarte. Desăvârșită și perfectă”¹⁹⁵.

Citește din „*Kierkegaard*-ul lui Șestov”¹⁹⁶, se convinge că „logica sentimentelor e ilogică”¹⁹⁷ și află pe propria piele că „până și dragostea *moare*”¹⁹⁸. Existența atâtor oameni în univers i se pare o absurditate dacă totul are un sfârșit, o limită. Și mai ales dacă acest sfârșit sau limită e singurătate, tristețe, moarte. În fața acestor evidențe, spune ea, „spiritul logic al omului nu mai luptă să facă ordine pentru că vede unde ajunge”¹⁹⁹.

Încearcă să scape de orice „tentație” alimentându-și orgoliul²⁰⁰ și să facă față, „fără a se murdări”, evidenței că „toate pier”²⁰¹.

Găsește o rețetă de a scăpa de crizele de dragoste propunându-și să scrie „eseul acela despre moarte”²⁰². Se reînscrisce la bibliotecă și găsește o carte despre viețile post-mortem în credințele umanității a unui anume James Thayer Addison²⁰³. Începe să se gândească la moarte cu alt interes²⁰⁴.

¹⁹¹ 24.06.1946 (612).

¹⁹² 28.06.1946 (617).

¹⁹³ 5.07.1946 (627).

¹⁹⁴ 1.07.1946 (618).

¹⁹⁵ 26.08.1946 (466).

¹⁹⁶ 11.09.1946 (648). Este vorba despre: Léon Chestov, *Kierkegaard et la philosophie existentielle (Vox clamantis in deserto)*, traduit du russe par T. Rageot et B. de Schlœzer, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1936.

¹⁹⁷ 18.09.1946 (654).

¹⁹⁸ 24.09.1946 (660). Nae Ionescu spunea: „Până și iubirea e suferință”; vezi: 22.05.1937 (247).

¹⁹⁹ 24.09.1946 (659).

²⁰⁰ *Ibidem*.

²⁰¹ 30.09.1946 (664).

²⁰² 29.10.1946 (672).

²⁰³ 31.10.1946 (497). James Thayer Addison, *Life beyond death in the beliefs of mankind*, Boston and New York, Houghton Mifflin company, 1932. La Biblioteca Fundațiilor se găsea ediția în limba franceză: Idem, *La vie après la mort dans les croyances de l'humanité*, préface et traduction de Robert Godet, Paris, Payot, 1936.

²⁰⁴ 2.11.1946 (674).

Simte o schimbare de ritm. Încearcă să fie „îndrăgostită ca și când n-ar exista moarte” văzând dintr-o dată „incontrolabilul din dragoste, miracolul, iraționalul”²⁰⁵. Exigentă cu viața și cu sine își dă seama că are de ales între „o mare dragoste” sau „nimic”. Pe prima nu o va întâlni așa că va ajunge să spună: „Mi-e greață de viață, de moarte, de mine”²⁰⁶.

Curând va renunța la filosofie²⁰⁷. Hotărăște că *trebuie* să facă teatru²⁰⁸.

A ajuns probabil la răscrucea despre care vorbea Arthur Rimbaud în *Une saison en Enfer*:

„«Comme je deviens, vieille fille, à manquer du courage d’aimer la mort !»/
«Iată că am ajuns, bătrână fată, să nu mai am curajul să iubesc moartea!»”²⁰⁹.

Jeni Acterian, în *încercarea* de a scrie despre moarte, a trăit.

²⁰⁵ 16.11.1946 (678). „Sunt îndrăgostită, *quia absurdum*”, spunea.

²⁰⁶ 30.11.1946 (680). Vezi premonitoriul joc de cuvinte din 28.10.1934 (114): *jamais* < > *j’amaï*s.

²⁰⁷ 17.01.1947 (693).

²⁰⁸ 22.08. 1947 (702).

²⁰⁹ Fragment transcris în *Jurnal* cu aproape zece ani în urmă. L-am întâlnit doar în ediția princeps: 15.03.1938 (199).